

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनको लागि तयार गरिएको हो ।

१.३ विषयपरिचय

नेपाली तथा आफ्नो मातृभाषा नेवार भाषाका साहित्यसाधक वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले साहित्यका कथा, कविता, निबन्ध, जीवनी जस्ता विविध फाँटमा कलम चलाएका छन् । खासगरी आफ्नो मातृभाषा नेवार भाषाबाट साहित्यका क्षेत्रमा प्रवेश गरेका साहित्यकार लाकौलले नेवार भाषाको साहित्यमा तथा नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा नै अमूल्य योगदान दिएका छन् । उनले साहित्यका विविध फाँटमा कलम चलाएका भए पनि उनको खास लेखन भने कविता विधामा रहेकाले उनी कविका रूपमा परिचित छन् ।

उनको साहित्यिक यात्राको आरम्भ वि.सं. १९८२ मा कलकत्ताबाट प्रकाशित हुने बुद्धधर्म पत्रिकामा छापिएको नेवार भाषाको 'छम्ह नेपालवासीया बुद्धस्तुति' कविताबाट भएको हो । यसपछि यस पत्रिकामा 'धर्मादित्य धर्मसेवा', 'वसन्त', 'होयेत्यङ्गु स्वायात', र 'विनय' जस्ता कविताहरू क्रमशः प्रकाशित भएका छन् । यसरी नेवारी साहित्यबाट साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेका लाकौलले नेवारी भाषामा थुलिंचा (ने.सं. १०७४), कँस्वाँ (ने.सं. १०८९), नगु व मिला (ने.सं. ११०८) ह्वंगः (ने.सं. ११०९) जस्ता

चारओटा कवितासङ्ग्रह, गायं ममता (कथासङ्ग्रह, ने.सं. ११०३) जिगु मिखाय जे.एस मल्ल (जीवनी ने.सं. ११०८) जस्ता कृतिहरू लेखेर नेवारी साहित्यलाई धनी बनाएका छन् । त्यसैगरी उनको लेखन नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा पनि उत्तिकै बेजोड रहेको देखिन्छ । उनले नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका छन् । उनले लू सुन- महान् क्रान्तिकारी लेखक (जीवनी, २०२९), नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध (निबन्धसङ्ग्रह, २०३५), वीर बलभद्र (खण्डकाव्य, २०३५) शहीद बन्छौं बाँचन सिकेर (कवितासङ्ग्रह, २०४६) लाकौल पदको सवाई : काजी छत्रसिंह भारो (सवाईकाव्य, २०४६) जस्ता विविध विधाका उत्कृष्ट कृतिहरू दिएर नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । यस शोधपत्रमा उनका जीवनी र व्यक्तित्वका विविध पाटाहरू तथा उनको लेखनयात्रा, साहित्यकारका रूपमा उनको मूलभूत प्रवृत्ति र योगदानको अध्ययन गरिएको छ ।

१.४ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधपत्र निम्नलिखित समस्यामा केन्द्रित रहेको छ :

- क) साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी के कस्तो रहेको छ ?
- ख) वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका व्यक्तित्वका के कस्ता पाटाहरू छन् ?
- ग) वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका नेपाली भाषामा प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन कसरी गर्ने ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

उपर्युक्त समस्याहरूमा केन्द्रित रही साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, मूल्याङ्कन र विश्लेषण गर्नुका साथै उनका जीवनमा घटेका विभिन्न घटना तथा तिनबाट उनको जीवनमा परेको प्रभाव, उनको जीवनदृष्टि, साहित्य सिर्जनामा उन्मुख हुनुमा उनलाई प्राप्त भएको प्रेरणा आदि विभिन्न पक्षको निरूपण गर्नु प्रस्तुत शोधपत्रको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । उपर्युक्त उद्देश्यहरूलाई निम्नलिखित बुँदाहरूमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- क) साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी प्रस्तुत गर्नु ।

ख) वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका व्यक्तित्वका विविध पाटाहरूको खोजी गर्नु ।

ग) वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको नेपाली भाषामा लिखित र अनूदित कृतिहरूको अध्ययन गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली र नेवारी साहित्यका विशिष्ट प्रतिभा वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका बारेमा विभिन्न पत्रपत्रिका र समालोचनात्मक कृतिमा विभिन्न साहित्यकार र समालोचकहरूले फाटफुटरूपमा चर्चा गरेका छन् जसलाई कालक्रमिक ढङ्गले निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

माणिकलाल श्रेष्ठले नेपाल भाषामा लेखेको 'नेपाल भाषा साहित्यया इतिहासय् कवि वैकुण्ठप्रसाद लाकौलया स्थान' (२०४६) शीर्षकको लेखमा वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको विभिन्न साहित्यिक व्यक्तित्वको उल्लेख गर्दै नेपाल भाषाको साहित्यमा उनको स्थान र योगदानका बारेमा चर्चा गरेका छन् ।

इन्द्र मालीले सम्पादन गरेको **जीवनका मोड** (कविवर वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका **संस्मरण**) (२०४९) पुस्तकको "जीवनका मोड" हेर्दा शीर्षकको भूमिकामा उनको काव्यको उत्कर्षकाल तथा सिर्जनात्मक रचनाहरूतर्फ भन्दा नेपाल भाषा र साहित्यको विकासका निम्ति उनले निर्वाह गरेको भूमिकाको चर्चा गरेका छन् ।

घनश्याम कँडेलले **रश्मि वाङ्मय-विशेषाङ्क** (२०४९) मा "श्री वैकुण्ठप्रसाद लाकौलसित भेटवार्ता" शीर्षकको अन्तरवार्तामा लाकौलको साहित्यिक यात्रा आरम्भ, **बुद्धधर्म** पत्रिकासँग उनका सम्बन्ध, लाइब्रेरी पर्वसँग उनको संलग्नता तथा नेपालमा सर्वप्रथम नेवारी साहित्यका माध्यमबाट स्वच्छन्दतावादलाई भित्र्याई नेवारी साहित्यमा पुऱ्याएको योगदानको जानकारी लिएका छन् ।

बद्री पौड्यालले **विमोचन** (२०५०) पत्रिकामा 'वैकुण्ठप्रसाद लाकौल' शीर्षकको लेखमा उनको पारिवारिक पृष्ठभूमि तथा जीवनका विविध घटनाहरूको चर्चा गरेका छन् ।

गोकर्ण अर्यालले गोरखापत्र (२०५३) को 'वैकुण्ठप्रसाद लाकौल : व्यक्तित्व विशेष' लेखभित्र उनको शिक्षादीक्षा, जागिरे जीवन तथा जीवनमा घटेका विविध घटनाहरूको वर्णन गरेका छन् ।

वसन्त महर्जनले विश्वभूमि (२०५३) पत्रिकामा नेपालभाषामा लेखेको 'नेपाल भाषाया रोमानीवाद दुत हः म्ह वैकुण्ठप्रसाद' शीर्षकको लेखमा उनको जीवनका विविध घटनाको चर्चा तथा उनले लेखेका कृतिहरूको उल्लेख गर्दै उनलाई नेपाल भाषामा रोमानीवाद भित्र्याउने कविका रूपमा चिनाएका छन् ।

लोकेन्द्र/कुमारले आजको समाचारपत्र (२०५४) पत्रिकामा 'चामल सस्तोमा दिन सकिन्छ, तर शिक्षा निःशुल्क गर्न सकिन्न : वैकुण्ठप्रसाद लाकौल' शीर्षकको लेखमा उनको अध्ययन, जागिर, साहित्यसाधना तथा उनको साहित्यिक एवम् राजनीतिक मान्यताहरूको चर्चा गरेका छन् ।

कृष्णप्रसाद पराजुलीले देउराली (२०५७) नामक पुस्तकमा सङ्कलित 'लाकौलका काव्यकृतिको चर्चा' शीर्षकमा लाकौलको नेपाली भाषामा लेखिएको काव्यकृतिको चर्चा तथा मूल्याङ्कन गर्दै उनलाई भाषा र साहित्यका चिरस्मरणीय सेवीका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठले नेपाल भाषामा लेखेको वैकुण्ठप्रसाद लाकौलया सच्छिदं (ने.सं. ११२५) शीर्षकको पुस्तिकामा वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी, घटना र कृतिहरूको क्रमावली प्रस्तुत गरेकी छिन् ।

दिवाना राईले द हिमालयन (२०६२) पत्रिकामा 'फर्गटन हिरो' शीर्षकको लेखमा लाकौलको साहित्यिक व्यक्तित्व र उनका जीवनमा घटेका लाइब्रेरी पर्वका घटना तथा अनुभवलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठले मधुपर्क (२०६२) को 'शतजीवी वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको साहित्य साधना' शीर्षकको लेखमा उनको साहित्यिक कृतिहरू उल्लेख गरी उनका विविध व्यक्तित्वको संक्षिप्त जानकारी दिँदै उनले विविध क्षेत्रमा गरेको योगदानको चर्चा गरेकी छिन् ।

इन्द्र मालीले नेपाल भाषाको **थौंकन्हे** (ने.सं. ११२७) पत्रिका 'कवि वैकुण्ठप्रसाद लाकौल: छगू चर्चा' शीर्षकको समीक्षात्मक लेखमा उनको साहित्यिकयात्राको चर्चा गर्दै प्रकृतिवादी कविका रूपमा उनको चर्चा गरेका छन् ।

फणीन्द्ररत्न बज्राचार्यले **थौंकन्हे** (ने.सं. ११२७) मा दीर्घजीवी साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौल' शीर्षकको लेखमा उनको जीवनीसम्बन्धी चर्चा गरेका छन् ।

यसप्रकार केही चर्चापरिचर्चा भएको देखिए पनि वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका अध्ययन कसैले गर्न सकेको छैन । त्यसैले यस शोधपत्रमा वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले आफ्नो जीवनको अत्यधिक समय भाषा तथा साहित्यको सेवामा खर्च गरेका छन् । उनले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाई नेवारी तथा नेपाली दुवै भाषाका साहित्यका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेका भए पनि उनका बारेमा हालसम्म पत्रपत्रिकामा फाटफूट चर्चाबाहेक कुनै विशिष्ट र व्यवस्थित अध्ययन, अनुसन्धान नभएको सन्दर्भमा प्रस्तुत शोधकार्य औचित्यपूर्ण रहेको छ । साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौल र उनका कृतिका बारेमा जान्न चाहने साहित्यका पाठक, विद्यार्थी, शिक्षक तथा अन्य जिज्ञासुहरूका लागि यो शोधकार्यले थप जानकारी र सहयोग पुऱ्याउने हुँदा यस शोधकार्यको उल्लेख्य महत्त्व रहेको छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी, व्यक्तित्व र उनका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूमध्ये नेपाली भाषामा लेखिएका र अनुवाद गरिएका कृतिहरूमा मात्र यो शोधपत्रको अध्ययन सीमित रहेको छ ।

१.९ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रका लागि साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी, व्यक्तित्वका बारेमा विभिन्न स्रोतहरूबाट सामाग्री सङ्कलन गरिएको छ । शोधनायकसँग सम्बद्ध विभिन्न व्यक्तित्वहरूसँग सुभाउ तथा अन्तर्वार्ताहरू लिइएको छ । यसैगरी पुस्तकालयीय अध्ययनबाट पनि सामाग्री सङ्कलन गरिएको छ, भने वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका कृतिमा भएको भूमिका र मन्तव्यलाई पनि सहायक सामाग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । उनको जीवनी र व्यक्तित्व अध्ययनका क्रममा उपर्युक्त तीन पद्धतिबाट प्राप्त सामग्रीलाई जीवनीपरक, प्रभावपरक, कृतिपरक आदि विभिन्न समालोचना पद्धतिको यथोचित प्रयोग गरी व्याख्यात्मक, विश्लेषणात्मक र विवरणात्मक ढङ्गले अध्ययन गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सुसङ्गठित र व्यस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि निम्नअनुसार परिच्छेद र शीर्षकमा तयार पारिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी

तेस्रो परिच्छेद : वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको व्यक्तित्व

चौथो परिच्छेद : वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका कृतिहरूको अध्ययन

पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार

प्रस्तुत शोधकार्यमा उपर्युक्त पाँच परिच्छेदहरूलाई पनि आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गरिएको छ । अन्त्यमा शोधकार्यमा प्रयोग भएको पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूको सूचीसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी

२.१ जन्म र जन्मस्थान

साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जन्म वि.सं. १९६३ साल वैशाख ५ गते मङ्गलवार कृष्णपक्ष दशमी तिथिका दिन भएको थियो । उनी काठमाडौँ सहरको महाबौद्ध टोलमा जन्मेका थिए । उनका बाबुको नाम दुर्गाप्रसाद श्रेष्ठ र आमाको नाम विष्णुदेवी श्रेष्ठ हो । उनी बाजे देवीदास श्रेष्ठका ६ भाइ छोरामध्ये कान्छा छोरा दुर्गाप्रसाद श्रेष्ठका कान्छा सन्तानका रूपमा जन्मेका थिए ।^१

२.२ लाकौल थरको नामकरण

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको पुर्ख्यौली थर माय्के थियो ।^२ माय्केबाट लाकौल कसरी बन्न गयो भन्नेबारे एउटा रोचक ऐतिहासिक किम्वदन्ती रहेको छ । उनको पुर्ख्यौली थलो भक्तपुरमा उनका पुर्खा छत्रसिंह भारो मल्लकालीन राजा भूपतीन्द्रका काजी थिए । त्यसै समयमा उनीहरूको कुलदेवता हराएको र पछि प्राप्त भएको थियो । यसै प्रसङ्गलाई लिएर राजा भूपतीन्द्रले उनलाई लाक (अ)को पदवी दिएका थिए । त्यही लाक (अ) पदवीबाट लाकौल थर बन्न गएको हो । नेवार भाषामा 'ला' को अर्थ प्राप्ति र 'लाक(अ)' को अर्थ प्राप्त गर्ने व्यक्ति हो भने 'कौल' को शाक्त र कुलीन हो ।^३ यसरी हराएको आफ्नो कुल वा वंश भेटिएकाले प्राप्त भएको पदवीबाट नै लाकौल थर रहन गएको हो । वैकुण्ठप्रसाद लाकौलपूर्व उनका बाबु, बाजेहरूले आफ्नो थर श्रेष्ठ नै लेख्थे । वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले पनि सुरुसुरुमा आफ्नो थर श्रेष्ठ नै लेखेको पाइन्छ तर

---

^१ मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^२ वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, लाकौल पदको सवाई : काजी छत्रसिंह भारो, (काठमाडौँ : लेखक स्वयम्, २०४६), पृ. १३ ।

^३ मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

जब उनले आफ्नो पुर्खाको इतिहास अध्ययन गरे त्यसपछि, उनले लाकौल थर लेख्ने परम्परा बसाएको जानकारी पाइन्छ।^४

२.३ पुर्ख्यौली र पारिवारिक पृष्ठभूमि

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको पुर्ख्यौली थलो भक्तपुरको गोमरी टोल हो।^५ उनीहरू मल्लकालीन भक्तपुरका काजी छत्रसिंहका सन्तान हुन।^६ पृथ्वीनारायणको भक्तपुर विजययुद्धमा काजी छत्रसिंहले वीरगति प्राप्त गरेका थिए। उनको मृत्युपछि उनका सन्तानहरू त्यहाबाट कोही कता, कोही कता विस्थापित भए। यसरी विस्थापित हुने क्रममा वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका पुर्खाहरू पाँच पुस्ता अघि भक्तपुरबाट पाल्पाको तानसेनमा बसाइँ सरेका थिए।^७ भक्तपुरमा हुँदा उनका पुर्खाहरू भूपतीन्द्र मल्ल, रणजीत मल्लका काजी थिए। उनीहरूको बुटवल, नवलपरासीमा जमिन्दारी, मौजा र तानसेनमा बन्द व्यापार थियो।^८ पाल्पामा उनका बाजे देवीदास जमिन्दारका रूपमा प्रतिष्ठित थिए।^९ उनका ६ भाई छोराहरूमा जेठा लक्ष्मीप्रसाद, माहिला गणेशप्रसाद, साहिँला मोहनप्रसाद, काहिँला गयाप्रसाद, ठाहिँला कृष्णप्रसाद र कान्छा दुर्गाप्रसाद हुन्।^{१०}

दुर्गाप्रसाद श्रेष्ठका तीन पत्नीहरू जेठी जगनालक्ष्मी, माहिली मैयाँदेवी र कान्छी विष्णुदेवी थिए। जेठी जगनालक्ष्मीबाट एक छोरी तःद्धी (ठूली) नानीको जन्म भयो। माहिली मैयाँदेवीबाट दुई छोरा भगवतप्रसाद र केशवप्रसाद तथा दुई छोरी मथुराकुमारी र बद्रीकुमारी जन्मे।^{११} कान्छी विष्णुकुमारीको कोखबाट तीन छोराहरू र छोरीहरू जन्मे। तिनमा जेठा पुरुषोत्तमप्रसाद श्रेष्ठ, माहिला श्यामप्रसाद श्रेष्ठ र

---

^४ ऐजन।

^५ तारा लाकौलबाट प्राप्त जानकारी।

^६ मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

^७ ऐजन।

^८ बद्री पौड्याल “वैकुण्ठप्रसाद लाकौल” विमोचन, (वर्ष १२ अङ्क १०, २०५० पुस), पृ. २९।

^९ मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

^{१०} ऐजन।

^{११} ऐजन।

कान्छा वैकुण्ठप्रसाद लाकौल हुन् ।^{१२} छोरीहरूमा जेठी सूर्यकुमारी, माहिली चन्द्रकुमारी, साहिँली कृष्णकुमारी र कान्छी तीर्थकुमारी हुन् ।^{१३}

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका दुई पत्नीहरूमा जेठी चैतन्यदेवी र कान्छी तारा लाकौल हुन् । चैतन्यदेवीका तर्फबाट तीन छोराहरू र पाँच छोरीहरू भए । छोराहरूमा जेठा स्व.मीनेन्द्र लाकौल (१९८९-१९९०), माहिला श्रीकण्ठ लाकौल (१९८८), र कान्छा स्व.श्रीरङ्ग लाकौल (२००३-२०५२) हुन् भने चारजना छोरीहरूमा जेठी बाँसुरी श्रेष्ठ (१९८४), माहिली स्व. इन्दिरा श्रेष्ठ (१९८८-२०१७), साहिँली इरा श्रेष्ठ (१९९३), काहिँली गौरी श्रेष्ठ (१९९६), र कान्छी स्व.मञ्जु श्रेष्ठ (२००२-२००८) हुन् ।^{१४} कान्छी पत्नी तारा लाकौलबाट छोरा श्रीरञ्जन लाकौल (२०१३) र दुई छोरीहरू मीरा श्रेष्ठ (२००८), र चारु श्रेष्ठ (२०१०) जन्मे ।^{१५} वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका जेठा छोरा श्रीकण्ठ लाकौल जागिरबाट अवकाश प्राप्त भई हाल एक छोरा र दुई छोरी तथा पत्नीसहित काठमाडौँको धुम्बाराहीमा बसोबास गर्छन् । कान्छा श्रीरञ्जन लाकौल विद्युत् प्राधिकरणको इन्जिनियर छन् । उनी दुई छोरा र पत्नीसहित काठमाडौँको गोड्गबुँमा बस्दछन् । जेठी छोरी बाँसुरी काठमाडौँको भैँसे पाटीमा बस्छिन् । साहिँली इरा आफ्ना भिनाजु (स्व. इन्दिराका पति) सँगै विवाह गरी काठमाडौँको कमलादीमा बसेकी छिन् । त्यसैगरी काहिँली छोरी गौरी हात्तीसारमा, ठाहिँली मीरा श्रेष्ठ बालुवाटारमा र कान्छी चारु श्रेष्ठ कालीमाटीमा घरजम गरी बसेका छन् ।^{१६} वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका सन्तानहरू सबै आ-आफ्नो जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् । उनकी जेठी पत्नीको देहान्त भइसकेको छ भने कान्छी पत्नी तारा लाकौल हाल काठमाडौँको महाँबौद्धस्थित आफ्नै पुरानो घरमा बस्दछिन् ।^{१७}

---

^{१२} ऐजन ।

^{१३} बाँसुरी श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

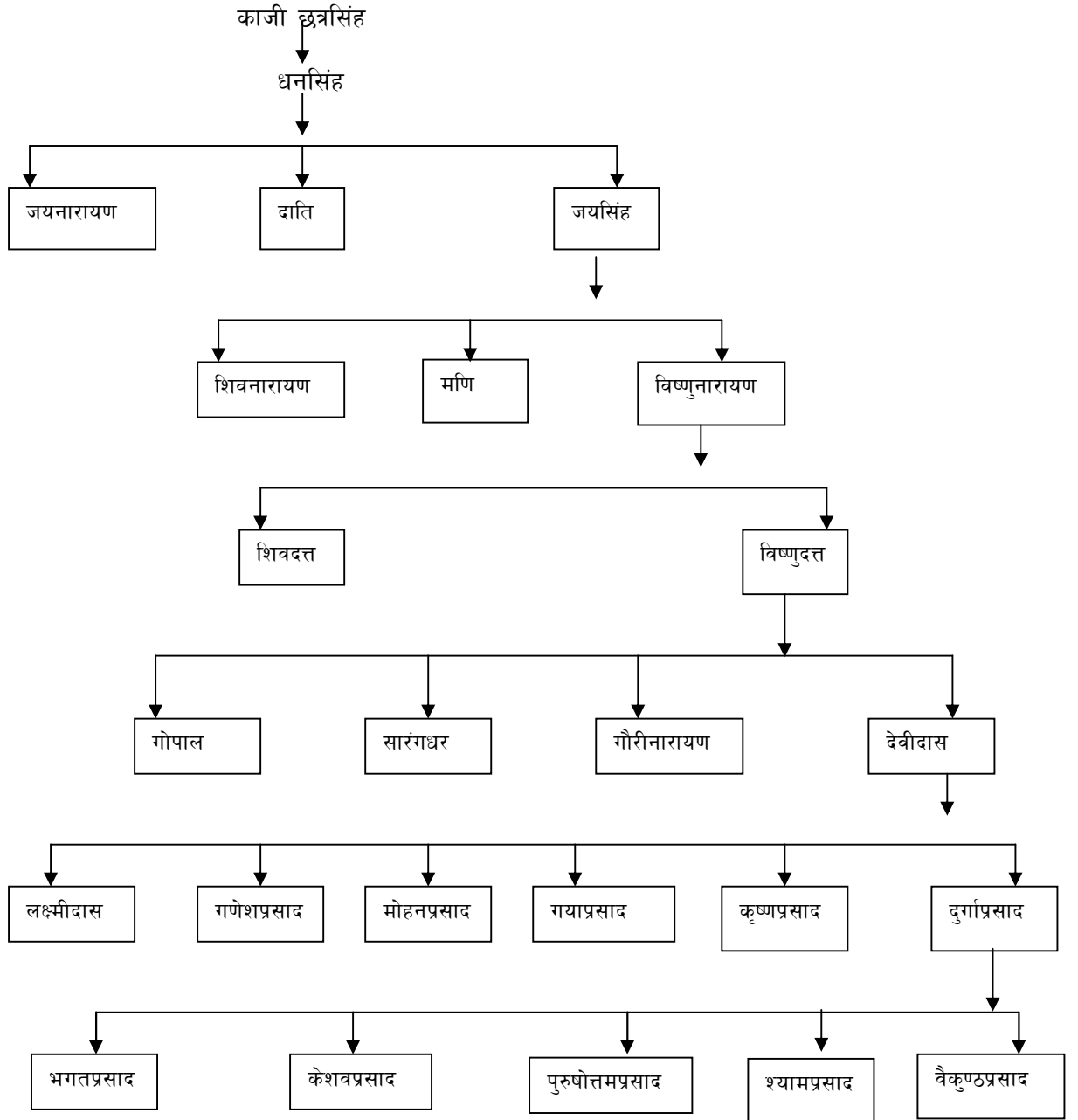
^{१४} श्रीकण्ठ लाकौलबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१५} तारा लाकौलबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१६} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१७} तारा लाकौलबाट प्राप्त जानकारी ।

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको पुस्तावली यसप्रकार छ :

२.४ बाल्यकाल र शिक्षादीक्षा

२.४.१ बाल्यकाल

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको बाल्यकाल आफ्नै जन्मथलो काठमाडौंको महाबौद्धमा नै बित्यो ।^{१८} उनको जन्मथलो देशको राजधानी काठमाडौं सहर भएकाले सम्पूर्ण सुविधासम्पन्न सहरिया वातावरणमा उनको बाल्यकाल बितेको थियो । उनी परिवारका कान्छा छोरा भएकाले सबैको स्नेह माया र ममता तथा विशेष गरी उनकी आमाको लाडप्यारमा हुर्केका थिए । आमाको यही लाडप्यारका कारण उनी मातृस्नेहमा चुर्लुम्म डुबेका थिए र संसारमा उनको सबैभन्दा प्यारो र प्रियवस्तु नै आमा थियो ।^{१९} सम्पन्न परिवारमा जन्मेकाले उनको बाल्यकाल सुखसयलमा बितेको थियो । उनका पिता चन्द्रशमशेरको दरबारमा मीर सुब्बा पदमा जागिरे थिए । उनी राणा दरबारको हजुरियाजस्तो उच्च ओहदामा रही काम गर्ने भएकाले उनको प्रतिष्ठा ठूलो थियो । उनीहरूको पारिवारिक सम्पन्नता तथा पिताको उच्च ओहदाको जागिरका कारण वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले बाल्यकालमा केही कठिनाइ भेल्नु परेन । यसर्थ वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको बाल्यकाल व्यवस्थित रूपले सम्पन्न परिवारमा काठमाडौंको सहरिया परिवेशमा सुखसुविधाका साथ बितेको पाइन्छ ।^{२०}

२.४.२ अक्षरारम्भ र शिक्षादीक्षा

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको अक्षरारम्भ ९ वर्षको उमेरबाट भएको थियो । स्कूललाई चाहिने परिपाटीको शिक्षाका निमित्त घरमै एकजना पण्डितसँग संस्कृतको दुर्गाकवच र गणेशस्तोत्र पढेका थिए । त्यसैगरी गणित उनले तहसिलको काम गर्ने एवम् घरको आयव्ययको बहीखाता राख्ने मुखियासँग घरैमा पढेका थिए भने नेपाली लेखन राजा महाराजाहरूको पुरानै ढाँचाअनुसार प्रसस्ति, चिठ्ठी, लेखेजस्तै बाँसको कलम पाको

---

^{१८} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१९} ऐजन ।

^{२०} ऐजन ।

मसीमा चोपी नेपाली कागजमा लेख्न सिकेका थिए ।^{२१} शिक्षाको महत्त्वलाई सर्वोपरी ठान्ने उनका पिताले शरीर स्वस्थ रहे दिमाग पनि तेजिलो हुने कुराको ज्ञान राखी घरैमा गाई पालेर गाईको शुद्ध दूध खुवाई उनलाई घरनजिकको वीर अस्पतालका एकजना बड्गाली कम्पाउण्डरसँग अङ्ग्रेजी शिक्षा पढाएका थिए ।^{२२} यसरी स्कुललाई चाहिने परिपाटीको औपचारिक शिक्षाको आधार तयार पार्न उनले घर मै अनौपचारिक शिक्षा लिएको पाइन्छ । त्यसपछि उनले १९७४ सालमा दरबार स्कुलमा चौथो कक्षामा भर्ना भई आफ्नो औपचारिक शिक्षाको यात्रा सुरु गरेका थिए ।^{२३} दरबार स्कुलमा भर्ना भएपछि उनलाई राम्रोसँग पढ्न प्रेरित गर्ने व्यक्ति दरबार स्कुलका तत्कालीन प्र.अ. शारदाप्रसाद मुखर्जी थिए ।^{२४} स्कुलमा भर्ना भई पढ्न थाले पछि उनलाई आउँले सिकिस्त पारेको थियो । यस विरामीका कारण ३,४ महिना जति स्कुल जान नसकी पढाइमा बाधा पुगेको थियो । वर्षदिन जसोतसो बिताएर उनी पाँचौ कक्षामा उक्लिन सफल भए ।^{२५} यसरी क्रमशः उनले दसौं कक्षासम्मको अध्ययन दरबार स्कुलबाट पूरा गरी म्याट्रिक परीक्षा भारतको पटना विश्वविद्यालयबाट दिएको पाइन्छ ।^{२६} उनले त्यहीँबाट वि.सं. १९८२ मा दोस्रो श्रेणीमा म्याट्रिक पास गरे । उनका पालामा म्याट्रिक पास गर्नेहरूलाई दरबार स्कुलबाट दोसल्लावापत रु.२००।- को पुरस्कार दिने व्यवस्था थियो । त्यसपछि राजाकहाँ रुपैयाँ राखेर दर्शन गर्नुपर्दथ्यो । त्यति बेला उनले महाराज चन्द्रशमशेरसँग एम.बी.बी.एस. पढ्ने इच्छा व्यक्त गरेका थिए ।^{२७} त्यसबेला काठमाडौँमा त्रिचन्द्र कलेज खुलिसकेको हुनाले त्यसै सालदेखि वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले

^{२१} सम्पा. इन्द्र माली, **जीवनका मोड (कविवर वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको संस्मरण)**, (काठमाडौँ : त्रिवेणी साहित्य प्रकाशन, २०४९) पृ. ३ ।

^{२२} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{२३} इन्द्र माली, पूर्ववत् ।

^{२४} बन्नी पौड्याल, पूर्ववत् ।

^{२५} इन्द्र माली, पूर्ववत् ।

^{२६} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{२७} इन्द्र माली, पूर्ववत्, पृ. ८ ।

त्रिचन्द्र कलेजमा आई. एस्सी. को अध्ययन सुरु गरे ।^{२८} आई. एस्सी. प्रथम वर्षको पढाइ सकिएलगत्तै उनलाई कलेजोसम्बन्धी कडा रोग लागेको थियो । उनको यस रोगलाई सबैले टी.बी.को शङ्का गरेको हुनाले उनकी आमा यसबाट अत्यन्तै चिन्तित बनिन् र उनलाई कलेज पठाउन पनि मानिन् । यस्तो भएपछि उनको पढाइमा बाधा आइलाग्यो । रोगको चिन्ताका कारण उनी मन बहलाउन घर नजिकको सिद्धिरत्न ताम्रकारको ज्यासलमा टहल्न जान्थे ।^{२९} यसरी कलेजमा साइन्स पढ्न स्वास्थ्यले गर्दा नसक्ने भएपछि उनले संस्कृत, म्याथम्याटिक्स र अर्थशास्त्र विषय लिएर आई.ए.मा भर्ना भई अध्ययन गर्न थाले ।^{३०} यसरी साइन्स पढेको विद्यार्थी आई. ए.को म्याथम्याटिक्स र संस्कृत विषयको जाँच दिन पटना जाँदा अरू विद्यार्थीहरू तीन छक्क परेका थिए ।^{३१}

आई. ए. दोस्रो वर्षको पढाइ पूरा गरी परीक्षा दिन पटना गएका बेला त्यहाँ उनले एक महिना शारीरिक व्यायामको तालिम पनि लिएका थिए ।^{३२} परीक्षा सकिएपछि उनले व्यवसाय गर्ने सोचस्वरूप आफ्नो जमिन्दारी रहेको बुटवलमा धान कुट्ने, पीठो पिस्ने आदि सत्रघोडा पावरको मिल स्थापना गर्ने निधो गरे र मिलको आवश्यक मेसिनरी लिन कलकत्ता गए । उनी त्यहाँ गएको समयमा भारतमा विदेशी वस्त्र बहिस्कारको स्वराज आन्दोलन चलिरहेको थियो । त्यही आन्दोलनमा भाषण गर्न आएका महात्मा गान्धी र सुवासचन्द्र बोसलाई उनले देख्ने मौका पाएका थिए । त्यहाँ उनलाई महात्मा गान्धीको पावन देह छोएर ढोग्न पाउने ठूलो सौभाग्य मिलेको थियो । महात्मा गान्धीसँगको यही भेटबाट उनमा आध्यात्मचिन्तनको प्रेरणा प्राप्त भएको थियो ।^{३३}

^{२८} सम्पा. ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठ, वैकुण्ठप्रसाद लाकौलया सच्छिदैँ जीवन घटना व कृति क्रमावली, (काठमाडौँ :शुभ सफू कुथि प्रकाशन, ने.सं.११२५), पृ. १ ।

^{२९} इन्द्र माली, पूर्ववत्, पृ. ९-१० ।

^{३०} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{३१} गोकर्ण अर्याल, “वैकुण्ठप्रसाद लाकौल” गोरखापत्र, (वर्ष ९५, अङ्क ३३९, २०५३ वैशाख), पृ. ७ ।

^{३२} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{३३} इन्द्र माली, पूर्ववत्, पृ. २५-२७ ।

वि.सं. १९८५ मा उनले आई. ए.को परीक्षा पनि पास गरे।^{३४} त्यसपछि अलि पछि आएर वि.सं. २०१० मा भारतबाटै शारीरिक शिक्षामा डिप्लोमा गरे भने यही वर्षमा निजामती शिक्षाको एघार (ऐन र श्रेस्ता) पनि पास गरेका थिए।^{३५} यसै बीचमा उनले शिक्षण पेसालाई समेत अँगाल्दै आएका थिए। यसरी उनको औपचारिक अध्ययन पूरा भएको जानकारी पाइन्छ।

२.५ आर्थिक पृष्ठभूमि

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको आर्थिक स्थिति पुख्यौली रूपमै उच्च देखिन्छ।^{३६} उनका पिता सानो छँदा पाल्पा दरबारमा चन्द्रशमशेर, रुद्रशमशेर, भीमशमशेरहरूका साथी थिए। त्यसैले वि.सं. १९५८ मा चन्द्रशमशेर प्रधानमन्त्री भएपछि आफ्ना बालसँगाती दुर्गाप्रसादलाई काठमाडौँ बोलाई हजुरिया बनाएर मीरसुब्बा पदवी दिएका थिए।^{३७} उनीहरूको पाल्पामा थुप्रै जग्गाजमिन पनि थियो। त्यसैले उनीहरू पाल्पामा प्रतिष्ठित जमिन्दारका रूपमा गनिन्थे। यसरी वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको आर्थिक पृष्ठभूमि पुख्यौली रूपमै उच्च र सम्भ्रान्त रहेकाले उनको जीवनमा आर्थिक सङ्कटको छायासम्म पर्न पाएन र उनले आफ्नो जीवन आर्थिक दृष्टिले सुखैसुखमा बिताएका थिए साथै उनका पितामाताले उनीलगायत सबै छोराछोरीहरूलाई यिनै सुखद वातावरणमा हुर्काएका थिए।^{३८}

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले वि.सं १९८७ बाट शिक्षण पेसा अपनाएका थिए भने २००७ सालदेखि सरकारी जागिरेका रूपमा काम गरेका थिए। यसबाट पनि

---

^{३४} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

^{३५} ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठ, “शतजीवी वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको साहित्य साधना” मधुपर्क, (वर्ष ३८, अङ्क ४, पुर्णाङ्क ४३५, २०६२ भदौ), पृ. ९३।

^{३६} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

^{३७} बट्टी पौड्याल, पूर्ववत्,।

^{३८} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

केहीमात्रामा आर्थिक सहयोग पुगेको जानकारी पाइन्छ । यसरी वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको आर्थिक पृष्ठभूमि नियाल्दा सम्भ्रान्त र उच्च देखिन्छ ।^{३९}

२.६ विवाह तथा पारिवारिक जीवन

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको प्रथम विवाह वि.सं. १९७२ मा काठमाडौं भेडासिंहस्थित चैतन्यदेवी श्रेष्ठसँग भएको थियो ।^{४०} त्यसबखत उनको उमेर ९ वर्षको थियो भने श्रीमती चैतन्यदेवी मात्र ७ वर्षकी थिइन् । चैतन्यदेवीबाट ३ छोराहरू र ५ छोरीहरूको जन्म भयो । तीन छोराहरूमा जेठा मीनेन्द्र लाकौल जन्मेको एक वर्षपछि बिते भने बाँकी ७ सन्तानहरूलाई वैकुण्ठप्रसाद लाकौल र चैतन्यदेवी लाकौलले राम्रो स्याहारसुसार गरी उनीहरूका निम्ति शिक्षादीक्षाको उचित प्रबन्ध मिलाइदिएका थिए । यसरी उनीहरूको दाम्पत्य जीवन सुखद रूपमा बित्दै आएको थियो ।^{४१}

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले आफ्नो प्रथम जीवन सँगिनीका साथमा ३२ वर्षको यात्रा पूरा गरेपछि उनले जीवनमा पत्नी वियोगको मर्मन्तक पीडा सहनु परेको थियो । २००६ सालमा अकस्मात चैतन्यदेवी विरामी परिन् र यसै विरामीका कारण २००६ साल मै उनको देहान्त भएको थियो ।^{४२} त्यस घटनाले वैकुण्ठप्रसाद लाकौल ज्यादै मर्माहत भए । आफ्ना साना लालाबाला र आफूलाई समेत चटक्कै छाडी आफ्नी अर्धाङ्गिनी यस संसारबाट विदा भइदिएपछि उनले नितान्त एक्लोपन तथा नैराश्य महसुस गरेका थिए ।^{४३} बाँकी जीवन काट्न तथा सन्तानको रेखदेखका लागि उनले बाध्य भएर दोस्रो विवाह गर्नुबाहेक अर्को विकल्प रहेन । यसरी वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले आफ्नी दिदी तीर्थकुमारीको प्रेरणा तथा दवावमा परी २००७ सालमा काठमाडौंको

---

^{३९} ऐजन ।

^{४०} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{४१} श्रीरञ्जन लाकौलबाट प्राप्त जानकारी ।

^{४२} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

बाङ्गेमुढा निवासी तारा श्रेष्ठसँग दोस्रो विवाह गरे ।^{४४} यसरी उनको दाम्पत्य जीवनमा फेरि एउटा नयाँ अध्याय थपियो । ताराका कोखबाट एक छोरा र दुई छोरीहरू जन्मे ।^{४५}

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले आफ्ना दुवै पत्नीपट्टिका सन्तानलाई उत्तिकै माया र उचित शिक्षादीक्षा दिएर हुर्काएका थिए ।^{४६} तारा पनि एक ममतामयी माता हुनाले उनले जेठीपट्टिका सन्तानलाई कहिल्यै आमाको अभाव महसुस हुन दिइएनन्; सबै सन्तानलाई बराबर स्नेह दिएर आँखाको नानीसरह हुर्काएकी थिइन् ।^{४७}

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका सबै सन्तानहरू हाल आ-आफ्नो जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् । छोरीहरू सबै विवाह बन्धनमा बाँधिएर आ-आफ्नो घर सम्हालेर बसेका छन् ।^{४८} उनकी कान्छी पत्नी तारा लाकौल महाबौद्धमा छोरी मीरा श्रेष्ठसँग बस्छिन् ।^{४९}

२.७ आर्थिक अवस्था

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको आर्थिक पक्षलाई केलाउँदा पिताको पालादेखिको पैतृक सम्पत्तिको रूपमा उनले आमाको सेवा गरेको हुनाले आफ्नो भागमा पर्ने तथा आमाको भागमा रहेको जिउनीसमेत गरेर अंशका रूपमा सयौँ विघा जमिन तथा महाबौद्धको पुख्र्यौली घर प्राप्त गरेका थिए ।^{५०} यसबाहेक उनले आर्थिक पक्षलाई सबल बनाउँदै लैजान तथा जीवीकोपार्जनका लागि रोजगारीको रूपमा शिक्षण कार्यलाई पनि अँगाल्दै लगेको पाइन्छ । सर्वप्रथम उनले १९८७ सालमा भक्तपुर हाइस्कूलमा पढाएका थिए ।^{५१} १९९० सालबाट फेरि पाटन हाइस्कूलमा शारीरिक शिक्षा र गणित विषयको अध्यापन

---

^{४३} बाँसुरी श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{४४} तारा लाकौलबाट प्राप्त जानकारी ।

^{४५} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{४६} ऐजन ।

^{४७} ऐजन ।

^{४८} तारा लाकौलबाट प्राप्त जानकारी ।

^{४९} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{५०} ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठ, (ने.सं.१९२५), पूर्ववत्, पृ. ४ ।

गरे।^{५२} त्यसपछि २००६ सालसम्म शिक्षण पेसालाई निरन्तरता दिए। वि.सं. २००७ मा फेरि उनी सरकारी सेवातिर लागे। सरकारी सेवामा उनी पहिला खाद्य परिषदको सचिवका रूपमा नियुक्त भई २००८ सालमा खाद्य परिषदको निर्देशकमा बढुवा भएका थिए। यसरी २००७ सालदेखि २०१७ सालसम्म उनी सरकारी सेवामा कार्यरत रहेका थिए। २०१७ सालको राजनैतिक उथलपुथल पछि भने उनी जागिरबाट निकालिए। उनले शिक्षण पेसामा जीवनको करिब १५ वर्ष र सरकारी सेवामा १० वर्ष विताएका थिए।^{५३} आर्थिक सहयोगमा उनकी पत्नीहरूको केही भूमिका नभए पनि घरव्यवहार तथा परिवार व्यवस्थापनमा उनीहरूले विशेष योगदान पुऱ्याएको जानकारी पाइन्छ।^{५४}

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका सबै छोरा तथा छोरीहरूले जीवनोपयोगी उच्च शिक्षा पाएका हुनाले कोही डाक्टर कोही इन्जिनियर पदमा जागिरे छन्। उनको जेठो छोरो सडक विभागको इन्जिनियर पदमा जागिर खाएर हाल अवकाशको जीवन बिताइरहेका छन्। त्यस्तै कान्छा छोरा श्रीरञ्जन लाकौल विद्युत प्राधिकरणको इन्जिनियर पदमा कार्यरत रहेका छन्। उनीहरू सबै काठमाडौं मै आ-आफ्नो परिवारसहित बसोबास गर्दै आएका छन्।^{५५} यसरी पुख्र्यौली अंशका रूपमा पाएको प्रशस्त सम्पत्ति तथा उनीहरूको उच्चस्तरको जागिरका कारण वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको परिवारको आर्थिक अवस्था वर्तमान परिप्रेक्षमा साधारण नेपाली जनताको आर्थिक हैसियतसँग तुलना गर्दा उच्च र सम्भ्रान्त रहेको देखिन्छ।

२.८ दीर्घ जीवन तथा स्वास्थ्य

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको पारिवारिक आर्थिक अवस्था राम्रो भएकाले चाहेजस्तो खान लाउनमा कुनै दुःख थिएन। उनका पिता परिवारको स्वास्थ्यप्रति सचेत रहेकोले स्वास्थ्यलाई फाइदा पुग्ने खानामा विशेष ध्यान दिन्थे। यसरी उनी बाल्यकालभरि

---

^{५१} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

^{५२} गोकर्ण अर्याल, पूर्ववत्,।

^{५३} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

^{५४} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

स्वस्थ नै रहेको जानकारी पाइन्छ ।^{५६} तर जब उनी औपचारिक अध्ययनका लागि दरबार स्कुलमा भर्ना भई पढ्न थाले त्यस समयमा भने उनी अचानक आउँको विरामीले ३, ४ महिना सिक्किस्त भए ।^{५७} उनको यो विरामी डाक्टरको उपचारविना आफै ठीक भएको थियो ।^{५८}

यसपछि स्कुल स्तरको पढाइभरि उनलाई त्यस्तो प्रकारको शारीरिक सङ्कट परेको थिएन । स्कुलको पढाइ पूरा गरी वि.सं. १९८२ मा आई.एस्सी. को अध्ययनका लागि त्रिचन्द्र कलेजमा भर्ना भएर प्रथम वर्षको पढाइ पूरा गरेपछि भने उनलाई कलेजोसम्बन्धी रोग लागेको थियो । उनको जीवनमा शिक्षातर्फको उन्नति र प्रगतिको बाधक बनेर यो रोग देखा परेको थियो । जसले गर्दा उनले आई.एस्सी. को दोस्रो वर्ष पढ्न पाएनन् ।^{५९} यो रोगका लागि पनि विशेष डाक्टरको उपचारभन्दा शारीरिक व्यायाम र केही समय खानपिनको पहरेजबाट पूर्ण रूपमा निको भई उनी तन्दुरुस्त भएका थिए । उनको यो रोग धेरै पछि आएर उनकी जेठी पत्नीको मृत्युको शोक र पीडाले पुनः बल्झिएको थियो । यतिबेला पनि उनले खानपिनको पहरेजमा रहेर यो रोगबाट छुटकारा पाएका थिए ।^{६०} उनी स्वयम् नै आफ्नो स्वास्थ्यप्रति अति सचेत थिए । मीठोनमिठो छुट्याएर भन्दा पनि स्वास्थ्यलाई फाइदा हुने खाना खानु उनको नित्य कर्म नै थियो । स्मरण शक्तिलाई तेजिलो राख्न उनी जटामसी, निमको धूलो, सिस्नोको धूलो, महजस्ता जडिबुटीहरूको सेवन दैनिक रूपमा गर्दथे ।^{६१} खानको लागि बाँच्ने होइन बाँच्नको लागि खानुपर्छ भन्ने उनको मान्यता नै थियो । यस मान्यतालाई उनी आफ्ना सन्तानप्रति पनि लागू गराउथे ।^{६२} उनले ५ वर्षको उमेरसम्म आमाको दूध खाएका थिए । यसो भएकाले पनि उनी आफू स्वस्थ तथा दीर्घजीवी बन्न सफल

---

^{५५} ऐजन ।

^{५६} इन्द्र माली, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

^{५७} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{५८} इन्द्र माली, पूर्ववत्, ।

^{५९} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{६०} ऐजन ।

^{६१} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

रहेको ठान्थे ।^{६३} उनको स्वअनुभवबाट उनी अरू महिलाहरूलाई समेत आफ्ना बच्चालाई चाँडो दूध छुटाउनु हुन्न भन्ने सल्लाह दिन्थे ।^{६४}

उनी कुनै प्रकारको दीर्घ रोगबाट पीडित रहेनन् । वि.सं. २०४७/४८ तिर भने उनको आँखामा मोतियाविन्दु भएको थियो । यसको अप्रेसन उनकै नातिनी डा. विना श्रेष्ठबाट भएपछि निको भएको थियो । त्यसपछि २०६० सालमा अर्थात् ९७ वर्षको उमेरमा उनको देब्रे खुट्टा अचानक भाँचिएको थियो । यसको लागि उनका नातिनी ज्वाँइ डा.रोशनलाल श्रेष्ठको सल्लाहअनुसार अप्रेसन गरेपछि निको भएको थियो ।^{६५} यसरी उनको स्वास्थ्यमा अचानक भएका यस्ता सामान्य तथा क्षणिक दुर्घटनाबाहेक कुनै पनि प्रकारका दीर्घ रोगले छोएको सम्म पाँइदैन । यसो भएकाले १०० वर्षको उमेरसम्म पनि उनमा राम्रै स्मरणशक्ति र दृश्यशक्ति रहेको थियो । यसरी उनी १०१ वर्षसम्मको दीर्घजीवन बाँचन सफल भएका थिए ।^{६६}

२.९ देहावसान

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको खुट्टा भाँचिएपछि उनको स्वास्थ्य केही मलिन बन्दै गएको थियो । त्यसपछि उनी ९९ वर्षबाट १०० वर्षमा टेकेपछि अर्थात् वि.सं. २०६२ देखि बिस्तारैबिस्तारै उनको वाक् बसेको थियो ।^{६७} यसरी वि.सं. २०६३ साल बैशाख २२ गते ने.शि.प. ले उनी १०० वर्ष पुगेको उपलक्ष्यमा उनकै घरमा 'पूर्ण शताब्दी जन्मोत्सव समारोह' कार्यक्रम राखी उनको शत वार्षिकी मनाएको करिब ९ महिनापछि अर्थात् वि.सं. २०६३ माघ १९ गते उनको देहान्त भएको थियो ।^{६८} उनको पार्थिव शरीरको अग्निसंस्कार पशुपति आर्यघाटमा कान्छा छोरा श्रीरञ्जन लाकौलको उपस्थितिमा गरिएको थियो । जेठा छोरा श्रीकण्ठ लाकौल त्यस समयमा बैककमा थिए

---

^{६२} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{६३} ऐजन ।

^{६४} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{६५} ऐजन ।

^{६६} ऐजन ।

^{६७} ऐजन ।

^{६८} ऐजन ।

र तत्क्षण आउने टिकट नमिलेका कारण कान्छा छोरा श्रीरञ्जनले नै पिताको चितामाथि दागवत्ती दिएका थिए ।^{६९}

२.१० पितृ तथा मातृवियोग

२.१०.१ पितृवियोग

आफ्ना सबै सन्तानको लालनपालन अत्यन्त स्नेह तथा जिम्मेवारपूर्ण तरिकाले गर्ने, सन्ततिको भविष्यका लागि सधैं सचेत रहने, सन्तानको स्वास्थ्यप्रति सचेत रहने, सन्तानको मार्गदर्शक तथा प्रेरणाका स्रोत वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका पिता दुर्गाप्रसाद श्रेष्ठको देहावसान वि.सं. १९७१ मा ५७ वर्षको उमेरमा भएको थियो ।^{७०} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल ९ वर्षको हुँदा पितृवियोग सहनु परेको थियो । पिताको देहान्त भएपछि उनीहरूको परिवारमा ठूलो सड्कट आइपुग्यो । उनकी आमा एकलैलाई त्यतिका छोराछोरीहरूको सम्पूर्ण जिम्मेवारी बहन गर्न कठिन भएको भए पनि बिस्तारैबिस्तारै सबै छोराछोरीको उचित व्यवस्थापन गर्न उनी सफल रहिन् ।^{७१}

२.१०.२ मातृवियोग

आफ्ना सन्तानको हेरचाह र स्यहारसुसारमा सधैं सचेत रहने ममतामयी वैकुण्ठप्रसाद लाकौलकी आमा विष्णुदेवीको देहावसान २००२ सालमा भएको थियो ।^{७१} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल परिवारको कान्छा छोरा भएकाले आमाले अति माया गर्दथिन् जसले गर्दा सानैदेखि उनलाई आमाले चन्द्रशमशेरकी महारानीको चाकडीमा जाँदा साथै लिएर जाने गर्दथिन् । त्यसो भएकाले धेरैजसो समय उनले आमाकै साथमा विताएका थिए । यसरी सानैदेखि आमा जता गए पनि सँगै रहेकाले आमा भनेपछि उनी हुरुक्कै हुन्थे । उनी आमाको यति भक्त थिए कि आमा माइत गएका बेला घर

---

^{६९} ऐजन ।

^{७०} ऐजन ।

^{७१} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

नफर्कुन्जेल केही नखाइबस्थे । यस्ता मातृभक्त लाकौलमा आमाको मृत्युले ठूलो बज्रपात परेको थियो ।^{७२}

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलकी आमा विष्णुदेवीको देहान्त ब्रेन ट्युमरबाट भएको थियो ।^{७३} उनको मृत्यु कुनै दीर्घ रोगका कारण नभई अचानक दिमागको नशा चुडिएर टाउकोबाट रगत बगी तत्काल भएको थियो । उपचारका निम्ति डा. हल्लदलाई बोलाइएको भए पनि डाक्टर आइपुग्नु अगावै उनले प्राणत्याग गरेकी थिइन् ।^{७४} यसरी आफ्नी ममतामयी मातालाई गुमाउन परेको यस क्षणलाई वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले जीवनको सबैभन्दा ठूलो बज्रपात ठानेका थिए ।^{७५}

२.११ रुचि र स्वभाव

सानै उमेरदेखि लेखपढ र चिन्तन मनन गर्न मन पराउने वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको मुख्य रुचि भाषा र साहित्य सेवा नै रहेको देखिन्छ ।^{७६} खानपिनमा साधारण तरकारी, हरियो सागपात, गाँजर, करेला तथा खानासँग दूध असाध्यै मन पराउँथे ।^{७७} त्यस्तै फलफूलमा उनको सबभन्दा मनपर्ने फल आँप थियो । त्यसैगरी स्याउ, अङ्गुर, हलुवावेद आदि उनको मनपर्ने फलहरू थिए ।^{७८} उनी घरायसी काम पक्वान आदिमा त्यति रुचि राख्दैनथे । यति भएर पनि आफ्नो आवश्यकीय सरसामानको हिफाजत आफै गर्दथे । आफ्ना उध्रेका कपडा सिउने सियो देखिलिएर सबै दैनिक जीवनका उपभोग्य सामानहरू आफै निश्चित ठाउँमा राख्ने उनको आदत थियो ।^{७९} आफ्नो उध्रेको, फाटेको लुगाकपडा तथा टुटेफुटेका आफ्ना सामानहरू उनी आफै सिउने, मर्मत गर्ने गर्थे । फुर्सदको समयमा भने उनी साथीहरूसँग विशेष गरी त्रिपासा खेल

---

^{७२} ऐजन ।

^{७३} ऐजन ।

^{७४} ऐजन ।

^{७५} ऐजन ।

^{७६} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{७७} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{७८} ऐजन ।

^{७९} ऐजन ।

खेल्दथे । त्यस्तै व्याडमिन्टन, क्यारेमबोर्ड, बुद्धिचाल उनका रुचिका अन्य खेलहरू थिए ।^{५०}

लवाइमा उनी आफूलाई आरामदायी हुने कपडा लगाउनुपर्छ भन्ने धारणा राख्ने भए पनि उनी चाहिँ विशेष गरी दौरा सुरुवाल, टोपी र इस्टकोट लगाउँथे साथै उनी आँखामा सधैं चस्मा पनि लगाउँथे । गान्धीवादी विचार धाराबाट प्रेरित र प्रभावित लाकौल सादा जीवन र उच्च विचारमा विश्वास राख्दथे ।^{५१} देशविदेशका समसामायिक घटनाका बारेमा जानकारी राख्न चाहने लाकौल टेलिभिजन तथा रेडियोका समाचारमूलक कार्यक्रमहरू हेर्न तथा समाचारमूलक पत्रपत्रिकाहरू पढ्न विशेष रुचाउँथे ।^{५२}

उनी अनुशासित, परिश्रमी, इमान्दार र जिज्ञासु स्वभावका थिए भने विद्यार्थी जीवनमा केही विद्रोही स्वभावका पनि थिए । आफ्नो निर्णयमा सधैं अडिग रहने लाकौलको स्वभाव अलि कडा र केही हठी किसिमको थियो ।^{५३} उनी जस्तोसुकै परिस्थितिमा पनि साथीभाइलाई सहयोग गर्न चाहन्थे । सबैलाई समान शिक्षाको अवसर दिन सकेमात्र जनता शिक्षित र स्वावलम्बी बन्न सक्छन् र यसो भएमा देश र राष्ट्रको उन्नति हुन्छ भन्ने कुरामा उनको विश्वास थियो । उनले स्कुलमा आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई सिकाउने र पालन गर्न लगाउने कडा अनुशासन घरमा आफ्ना छोराछोरीलाई पनि लागू गर्दथे ।^{५४} शिक्षालाई अत्यन्तै महत्त्व दिने लाकौलले घरमा आउनेजाने आफन्त तथा इष्टमित्रका छोराछोरी, भाइभतिजाहरूलाई पढ्ने प्रेरणा दिइरहन्थे । घरमा आउने व्यक्तिहरूसँग उनको विशेष पढाइसम्बन्धी चर्चा हुने गर्दथ्यो ।^{५५} समयनिष्ठ रहनु उनको अर्को महत्पूर्ण स्वभाव थियो । समयको महत्त्वलाई मान्ने लाकौल घरमा आउने आफन्तका छोराछोरीहरूलाई घडी उपहारसमेत दिएर

---

^{५०} तारा लाकौलबाट प्राप्त जानकारी ।

^{५१} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{५२} ऐजन ।

^{५३} ऐजन ।

^{५४} ऐजन ।

^{५५} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

पठाउँथे ।^{८६} त्यस्तै नारी शिक्षालाई विशेष जोड दिनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने लाकौल परिवारमा एउटी महिला शिक्षित तथा चेतनशील भएमा पूरै परिवार नै शिक्षित हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण राख्थे ।^{८७} आफूले भोगेका, देखेका तथा अनुभव गरेका ज्ञानगुणसम्बन्धी कुराहरू अरूलाई सुनाउन तथा सानालाई अर्तिउपदेश दिने उनको स्वभाव थियो ।^{८८}

२.१२ भ्रमण

वैकुण्ठप्रसाद लाकौल पढाइका सिलसिलामा नेपाल देशबाहेक भारतको पटना तथा व्यवसायका लागि मिल स्थापनार्थ आवश्यकीय मेसिनरी किन्ने कामले कलकत्ता गएका थिए ।^{८९} कलकत्तामा उनी दुई महिना बसेका थिए । उनले दुई महिना यहाँ बसेका बेला गान्धीसँग साक्षात्कार भई उनको अध्यात्म चिन्तनको प्रभाव ग्रहण गरे र जसलाई साहित्यमा समेत प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तै उनी वि.सं. २०२५ सालमा नेपाल सोभियत मैत्री सङ्घमा कार्यरत रहँदा सांस्कृतिक कार्यक्रम लिएर रसिया गएका थिए । त्यसैगरी उनी स-परिवारसहित तीर्थयात्राका निम्ति भारतको तीनधाम पनि गएका थिए ।^{९०}

२.१३ लेखन

२.१३.१ लेखनका लागि प्रेरणा र प्रभाव

कुनै पनि सिर्जनामा आन्तरिक तथा बाह्य अभिप्रेरणा दुवैको उत्तिकै भूमिका रहन्छ । प्रत्येक सर्जकहरूको सिर्जनशीलताका पछाडि कुनै न कुनै व्यक्ति, घटना, परिवेश आदि बाह्य प्रेरकका रूपमा रहन्छन् भने स्वतस्फूर्त आन्तरिक प्रस्फुटन चाहिँ

---

^{८६} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{८७} गोकर्ण अर्याल, पूर्ववत् ।

^{८८} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{८९} इन्द्र माली, पूर्ववत्, पृ. २५ ।

^{९०} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

आन्तरिक प्रेरकको रूपमा रहन्छ । वैकुण्ठप्रसाद लाकौल साहित्यप्रति उन्मुख हुनमा पनि विभिन्न कारणहरू प्रेरक बनेको पाइन्छ ।

वैकुण्ठप्रसाद लाकौल वि.सं. १९८२ मा त्रिचन्द्र कलेजमा आई.एस्सी. को अध्ययन गर्न थालेपछि कलेजको खाली कक्षाको समयमा मौका पारी वीर लाइब्रेरीमा पण्डित सिद्धिहर्ष बज्राचार्यकहाँ गई लाइब्रेरीमा भएका मल्लकालीन नेपाल भाषाको साहित्यका विविध विधा र विषयको अध्ययन तथा चर्चा गर्दथे ।^{११} यसबाट उनमा आफ्नो मातृभाषाको उत्थान र साहित्य सिर्जनातिर रुचि बढ्दै जान थाल्यो । त्यसैगरी कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालका पदलालित्यपूर्ण छन्दोबद्ध श्लोकहरूको अध्ययनबाट पनि उनी प्रभावित भएका थिए ।^{१२} कलेजो सम्बन्धी विरामीका कारण आई.एस्सी. दोस्रो वर्षको अध्ययन त्यसै छाड्नु परेको समयमा उनी मन बहलाउन घर नजिकको सिद्धिरत्न ताम्राकारको ज्यासलमा बराबर गइरहन्थे । त्यही ज्यासलमा एकदिन उनको भेट चित्तधर उपासकसँग भएको थियो जो एक मातृभाषीसेवी साहित्यकार थिए ।^{१३} सिद्धिरत्नकहाँ कलकत्ताबाट प्रकाशित बुद्धधर्म पत्रिका आउने गर्दथ्यो । यसरी त्यहाँ एकातिर उनको भेट मातृभाषी सेवी चित्तधरसँग बराबर हुन्थ्यो भने अर्कातिर बुद्धधर्म पत्रिकाका सबै अङ्कहरू पढ्ने सुअवसर पाएका थिए । बुद्धधर्म पत्रिका हेरेपछि त्यसका सम्पादक धर्मादित्य धर्माचार्यको व्यक्तित्वबाट उनी प्रभावित भए । लगभग आफ्नै उमेर समानका धर्मादित्य धर्माचार्यले यति ठूलो काम गरेको देखी उनमा पनि नेपाल भाषा र साहित्यका लागि केही गर्नुपर्छ भन्ने प्रेरणा जाग्यो ।^{१४}

बुद्धधर्म पत्रिकामा बुद्धसम्बन्धी चर्चाबाहेक अरू केही नभएकाले लाकौलले त्यसमा साहित्यलाई पनि स्थान दिन सके राम्रो हुन्थ्यो भन्ने सोच राखी धर्मादित्य धर्माचार्यलाई प्रतिक्रियास्वरूप साहित्यलाई पनि त्यस पत्रिकामा स्थान दिने अभ्यर्थना गर्दै एउटा धन्यावाद ज्ञापन रचना र अर्को 'बुद्धको स्तुति' कविता वार्षिक छन्दमा रची

---

^{११} इन्द्र माली, पूर्ववत् पृ. ९ ।

^{१२} ऐजन, पृ. ९ ।

^{१३} ऐजन, पृ. ९-१० ।

^{१४} ऐजन, पृ. १० ।

पत्र लेखी पठाए ।^{९५} उनको यो रचना ठीक वर्ष दिन पछि उक्त पत्रिकामा 'छम्ह नेपालवासीया बुद्ध स्तुति' शीर्षकमा प्रकाशित भएको थियो ।^{९६} उनकै आग्रहमा बुद्धधर्म पत्रिकाको नामकरण बुद्धधर्म व नेपालभाषा रहन गएको थियो । यो देखेपछि उनलाई ठूलो सन्तोष मिलेको थियो ।^{९७} यसरी विभिन्न प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गर्दै उनले आफ्नो साहित्यिक यात्राको थालनी गरेको बुझिन्छ ।

२.१३.२ लेखनको प्रारम्भ र प्रकाशनको थालनी

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको सिर्जनाको शुभारम्भ आफ्नो मातृभाषा नेपाल भाषाको कविता विधाबाट भएको थियो । उनको लेखनको प्रारम्भ वि.सं. १९७७ बाट भएको थियो भने प्रकाशनको थालनी वि. सं. १९८२ मा बुद्धधर्म पत्रिकामा प्रकाशित 'छम्ह नेपालवासीया बुद्धस्तुति' कविता छापिएपछि भएको हो ।^{९८} त्यसपछि उनको 'धर्मआदित्य धर्मसेवा', 'वसन्त', 'होयेत्यङ्गु स्वायात', 'विनय' (छद्म नाममा प्रकाशित) जस्ता नेपाल भाषाका कविताहरू क्रमशः बुद्धधर्म व नेपाल भाषा पत्रिकामा छापिन थालेपछि उनको लेखन तथा प्रकाशनले निरन्तरता लिन थाल्यो ।

सिद्धिचरण श्रेष्ठले नेपाल भाषाको साहित्यमा लाकौलको 'वसन्त' र 'होयेत्यङ्गु स्वायात', कविताहरूबाट स्वच्छन्दतावाद भित्रिएको ठहर्‍याएका छन् ।^{९९} करिब ५ वर्ष जति छापिएपछि बुद्धधर्म पत्रिका बन्द हुनपुग्यो । त्यसपछि उनले फुटकर रूपमा लेखिएका रचनाहरू सङ्कलन गर्दै पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशन गर्न थाले । त्यसैगरी नेपाल भाषाका अतिरिक्त नेपाली भाषाको साहित्य लेखनतर्फ पनि उनको कलम दौडन थाल्यो ।^{१००}

---

^{९५} ऐजन ।

^{९६} ऐजन, पृ. १४ ।

^{९७} ऐजन ।

^{९८} सम्पा. घनश्याम कँडेल, "श्री वैकुण्ठप्रसाद लाकौलसित भेटवार्ता" (२०४९), पृ. २३१ ।

^{९९} इन्द्र माली, पूर्ववत्, पृ. १५ ।

^{१००} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

२.१३.३ लेखन क्षेत्र तथा प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू

वि.सं. १९८२ देखि औपचारिक रूपले साहित्य लेखनमा लागेका वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका नेपाल तथा नेपाली भाषामा लेखिएका रचनाहरू फुटकर रूपमा पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका भए पनि तिनलाई सङ्कलन गरी पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित गरिएका छन् । उनको लेखनक्षेत्र खासगरी कवितातर्फ रहेकाले उनी मुख्यतः कविका रूपमा परिचित रहेका छन् । यति भएर पनि साहित्यका कथा, निबन्ध, खण्डकाव्य, जीवनीजस्ता विविध क्षेत्रमा उनको कलम दौडेको छ ।^{१०१} साहित्यिक रचना तथा कृतिहरूका अतिरिक्त साहित्येतर लेखनतर्फ पनि उनले कलम चलाएका छन् । उनको नेपाल भाषा तथा नेपाली भाषामा लेखिएका साहित्यिक तथा साहित्येतर गरी करिब दुई दर्जन जति पुस्तकहरू प्रकाशित छन् । ती यसप्रकार छन् :

नेपाल भाषाका पुस्तकाकार कृतिहरू

- १) थुलिंचा (ने.सं. १०७४) -कवितासङ्ग्रह
- २) कँ स्वाँ (ने.सं. १०८९) -कवितासङ्ग्रह
- ३) रस, छन्द, अलङ्कार (ने.सं. १०९८) -लक्षणग्रन्थ
- ४) गायां ममता (ने.सं. ११०३) -कथासङ्ग्रह
- ५) नेपालय् स्थविरवाद गुकथं वः गु खः (ने.सं. ११०५)
- ६) नेपालय हानं स्थविरवाद व नेपाल भाषा (ने.सं. ११०५)
- ७) ह्वयेकेत धर्माचार्य (ने.सं. ११०५)
- ८) जिगु मिखाय जे.एस मल्ल (ने.सं. ११०८)
- ९) नगु व मिला (ने.सं. ११०८) -कवितासङ्ग्रह
- १०) ह्वगः (ने.सं. ११०८) -कवितासङ्ग्रह

नेपाली भाषामा लेखिएका पुस्तकाकार कृतिहरू

---

^{१०१} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, गाउँको माया, भूमिका, पृ. ९ ।

- १) बाल भूगोल (भूगोल, तृतीय संस्करण वि.सं. २००६)
- २) लाकौल वर्णमाला (वि.सं. २०२१) -बालोपयोगी पुस्तक
- ३) साक्षा वर्णमाला - बालोपयोगी पुस्तक
- ४) महात्मा गान्धी (वि.सं. २०२५) -बालोपयोगी पुस्तक
- ५) लू सुन-महान् क्रान्तिकारी लेखक (वि.सं. २०२९)
- ६) नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध (वि.सं. २०३५) -निबन्धसङ्ग्रह
- ७) वीर बलभद्र (वि.सं. २०३५) -खण्डकाव्य
- ८) वेदमा दीक्षान्त उपदेशः समाज-नीति (वि.सं. २०४३)-निबन्ध
- ९) नव-दृष्टिबाट सात निबन्ध (वि.सं. २०४५)-निबन्धसङ्ग्रह
- १०) पाँच उच्चस्तरीय प्रबन्ध (वि.सं. २०४५) -प्रबन्धसङ्ग्रह
- ११)लाकौल पदको सवाई : काजी छत्रसिंह भारो (वि.सं. २०४६) -
सवाईकाव्य
- १२) शहीद बन्छौँ बाँचन सिकेर (वि.सं. २०४६) -कवितासंग्रह
- १३) ईशावास्योपनिषद (वि.सं. २०४८)

सम्पादित पुस्तक

- १) लेनिनया खँ
- २) सज्जन हृदयाभरण (ने.सं. ११०१)

प्रकाशन गरेका पुस्तकहरू

- १) सज्जन हृदयाभरण (ने.सं. १०९२)
- २) बुद्धधर्म व नेपाल भाषा (ने.सं. १०९२)
- ३) महाकवि सिद्धिदास महाजुया सनातन धर्म (ने.सं. ११०४)
- ४) ब.चाधंगु नेवाः खँगवः धुकू (ने.सं. ११०७)

अनुवाद गरिएका पुस्तकहरू

- १) वेत हे (कवि म.वी.वि. शाहको उसैका लागि) -नेपाल भाषामा ।
- २) टू. हर एलोन (कवि म.वी.वि. शाहको उसैका लागि) -अङ्ग्रेजी भाषामा ।
- ३) पुलांम्ह मल्लाहया (अङ्ग्रेजी कवि कलरिजको राइम फर द एन्सेन्ट मेरिनर) -नेपाल भाषामा ।^{१०२}

२.१४ सम्मान पुरस्कार

जिन्दगीभर विविध क्षेत्रको सेवा र विकासमा दिएको योगदानको मूल्याङ्कन भएअनुरूप उनी विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूबाट अभिनन्दनपत्र, सम्मानपत्र आदिबाट सम्मानित भएका छन् ।^{१०३} उनले वि.सं. २०१३ मा श्री ५ महेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव शुभराज्याभिषेक पदक प्राप्त गरेका थिए ।^{१०४} उनी भाषा, साहित्य तथा समाजसेवाका अतिरिक्त १० वर्षजति सरकारीसेवामा समर्पित भएकाले वि.सं. २०१६ सालमा सरकारबाट प्राप्त हुने त्रिशक्ति पट्ट चतुर्थ श्रेणीको पदवीबाट विभूषित भएका थिए ।^{१०५} त्यस्तै उनले नेपाल भाषाको उत्थानमा गरेको योगदानका कारण वि.सं. २०५४ मा नेपाल भाषा परिषद्बाट नेपाल भाषा साहित्य शिरोमणिको उपाधिसमेत प्राप्त गरेका थिए ।^{१०६} त्यसैगरी समाज तथा भाषा र साहित्यसेवामा गरेको योगदानको मूल्याङ्कन गरी नेपाल भाषा प्रगतिशील च्वमि गुठीबाट २०३९ र २०५५ सालमा, साहित्य मलुखा ललितपुरबाट २०३९ सालमा, ने.शि.प.बाट २०४८ सालमा, कामनपा वडा नं. ३० बाट २०५२ सालमा, शेषहीरा प्रतिष्ठानबाट २०५३ र २०६३ सालमा, सुनकोशी साहित्य प्रतिष्ठानबाट २०५३ सालमा, सनातन धर्मसेवासमिति, भाषा पुस्तक भण्डार र दायित्व प्रतिष्ठान काठमाडौँबाट २०५७ सालमा तथा ने.क.पा. उपत्यका समन्वय

---

^{१०२} ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ९४ ।

^{१०३} ऐजन ।

^{१०४} श्रीरञ्जन लाकौलबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१०५} ऐजन ।

^{१०६} सुन्दरकृष्ण जोशीबाट प्राप्त जानकारी ।

समिति र माँ भाय् पुचः यलबाट २०५८ सालमा उनलाई सम्मान तथा अभिनन्दन गरेका थिए ।^{१०७} यसबाहेक ने.शि.प.ले उनको पूर्ण शताब्दी जन्मोत्सवको अवसरमा वि.सं. २०६३ मा पुनः अभिनन्दन गर्‍यो ।^{१०८} वि.सं. २०६२ मा पूर्व कर्मचारी सेवा परिषदले शिक्षण पेसा र राष्ट्रियसेवामा समर्पित रही योगदान पुऱ्याउनका साथै सेवानिवृत्त जीवनमा पनि सामाजिक सेवामा सक्रिय र क्रियाशील रहेवापत सम्मानपत्र प्रदान गरेको थियो ।

पाटन हाइस्कूलले दीर्घ शिक्षासेवा गरेवापत वि.सं. २०५६ मा सम्मान गरेको थियो ।^{१०९} नेपाल भाषा केन्द्रीय विभागको स्थापना उनैबाट भएको हुनाले वि.सं. २०६३ मा यस संस्थाले अभिनन्दन गरेको थियो ।^{११०}

२.१५ संलग्नता तथा अनुभव

वैकुण्ठप्रसाद लाकौल भाषा तथा साहित्यसेवीका अतिरिक्त एक कुशल र प्रतिष्ठित शिक्षक पनि थिए । विद्वान् शिक्षकका हैसियतले उनी केही शैक्षिक संस्थाहरूमा संलग्न रहेको पाइन्छ । वि.सं. १९८७ मा भक्तपुर हाइस्कूल र वि.सं. १९९० देखि २००६ सम्म पाटन हाइस्कूलमा रही शिक्षण पेसामा जीवनको १५ वर्ष बिताएको पाइन्छ । त्यस्तै २००७ सालबाट शिक्षण पेसा पूर्णरूपमा त्यागी खाद्य परिषद्को सचिव तथा निर्देशकका रूपमा नियुक्त भई सरकारी सेवामा २०१७ सालसम्म अर्थात् १० वर्षको समय बिताए ।^{१११} यसै बीचमा वि.सं. २०१२ देखि २०१७ सम्म हिसाब जाँच कमिसन उज्राति फछ्यौँमा सदस्यका रूपमा कार्यरत रहे ।^{११२}

---

^{१०७} ऐजन ।

^{१०८} सम्पा. रमा शर्मा, राष्ट्र भाषा, (काठमाडौँ : ने.शि.प., २०६३), पृ. ५६-५७ ।

^{१०९} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{११०} श्रीरञ्जना लाकौलबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१११} गोकर्ण अर्याल, पूर्ववत् ।

^{११२} ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ९४ ।

बहुआयामिक व्यक्तित्व लाकौलले समाजसेवाको क्षेत्रबाट, शैक्षिक एवम् प्राज्ञिक क्षेत्रबाट र प्रमुख साहित्यिक तवरबाट सक्रिय भूमिका खेल्ने क्रममा विभिन्न सङ्घसंस्थामा आवद्ध भई सक्रिय जीवन बिताएको पाइन्छ।^{११३} यस सिलसिलामा २०२१ सालमा ने.रा.प्र.प्र. को कविता योजनामा सहायक सम्पादकको रूपमा संलग्न रहे। २०२४ सालमा त्रिभुवन स्मारक समितिको सेक्रेटरीको रूपमा कार्य गरे। नेपाल भाषा साहित्य सेमिनारका सेक्रेटरीका रूपमा २०२४ सालमा कार्यरत रहे। नेपाल भाषा परिषदको संस्थापकहरूमध्येका एक उनले २०३६ सालमा यस संस्थाको उपाध्यक्ष र २०४० सालमा अध्यक्षसमेतको कार्यभार सम्हालेका थिए। नेपाल भाषा एकेडेमी निर्माण गर्न विशेष योगदान दिएका उनले २०४९ सालमा नेपाल भाषा एकेडेमी निर्माणको तदर्थ समितिको संयोजक हुँदै वि.सं. २०५० मा उक्त एकेडेमीको संस्थापक चान्सलर पनि भएका थिए।^{११४}

२.१६ जीवनका केही घटनाहरू

साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले आफ्नो जीवनकालमा विभिन्न उतारचढावहरू पार गरेका थिए। उनी सानो छँदा विद्रोही स्वभावका थिए। एकपल्ट उनी साथीहरूसहित स्कुल छुट्टी भएपछि फुटबल खेल्न सानो टुँडिखेल गएका बेला सैनिकहरूले समातेर कर्णेलसामु पुऱ्याए तर उनीहरू कर्णेलको आदेश नटेरी टुँडिखेलमा फुटबल खेल्न पाउनुपर्छ भन्ने माग राखी समात्न आउने सैनिकहरूलाई माफी मगाएर विजयी भई हिपहिप हुरेको नारा लगाउँदै फर्केका थिए।^{११५} स्कुलकै अर्को विद्रोहको घटना यस्तो थियो- दरबार स्कुलमा धेरैजसो नेवार विद्यार्थीहरू थिए। नेवारहरूलाई ठूला भनाउँदा अरू जातिकाले हेपेर 'न्यार' भन्दै बोलाउथे। यस्तो भएपछि उनीहरूले विरोधस्वरूप थर नै नेवार लेख्न थाले। दस कक्षासम्म यस्तै चलिरहयो तर म्याट्रिकको फारम भर्ने बेलामा स्कुलका प्र.अ. शारदाप्रसाद मुखर्जीले युनिभर्सिटीमा श्रेष्ठ लेखेर पठाइसकिएकाले नेवार लेख्न नमिल्ने कुरो सम्झाए तर पनि

^{११३} ऐजन ।

^{११४} ऐजन ।

^{११५} इन्द्र माली, पूर्ववत्, पृ. ४-५ ।

उनीलगायत अरूलेसमेत यस कुरालाई मानेनन् । असिस्टेन्ट डाइरेक्टर शिवप्रताप थापाले हप्काएर राजाकहाँ उभ्याउन लैजाने भन्दा पनि मानेनन् । प्र.अ. मुखर्जीले पढाइ बिग्रन्छ, यसो नगर भनी सम्झाएपछि मात्र उनीहरूको जोश ठण्डा भयो ।^{११६}

उनको जीवनको अभै बिसन नसकिने एउटा त्रासदीपूर्ण अनुभूतिका रूपमा रहेको अर्को घटना 'लाईब्रेरी पर्व' हो । राणाहरूले जनताको मौलिक अधिकार तथा पढ्न पाउने अधिकारसमेतबाट वञ्चित गरेको त्यस समयमा लाइब्रेरी स्थापना गर्नु भनेको प्रश्नबाहिरको कुरा थियो ।^{११७} तर यसै बेला एकदिन उनलाई चित्तधर हृदयले योगवीरसिंह कंसाकारको कसा गुःथीमा सरस्वती गुठी स्थापना गरी लाइब्रेरी खोल्ने सल्लाहका निमित्त बोलाए । सल्लाह बमोजिम लाइब्रेरीका लागि पुस्तक, पत्रपत्रिका ल्याउने अनुमति पाउन बुद्धिजीवी तथा विद्यार्थीहरूको हस्ताक्षर सङ्कलन गरेर विन्तीपत्र राजाकहाँ पठाउने निर्णय भएपछि सही गराउने जिम्मेवारी लिई वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले सल्यानी राजाका भाइ, छोरालगायत अन्य बुद्धिजीवी तथा सहपाठी साथीहरूको सही गराएर कागज बुझाए । विन्तीपत्र जाहेर नभइकन बम बनाएको भन्ने मुद्दा उठ्यो जसमा उनले सही गराएका वसन्तमणि र तिलकमणि पनि पक्राउ परे । सहरबजारभरि बमकाण्डको चर्चा चलिरहेकै बेला उनलाई पनि पक्रेर लगियो । यो थाहा पाएपछि आमाको चिन्ताको सीमा रहेन । उनी लगायत अन्य थुप्रैलाई पक्राउ गरिएको थियो । पक्राउपछि तत्कालीन प्रधानमन्त्री भीमशमशेरले सबैलाई दुईतीन दिनको तारिखमा बोलाउँदै सोधपुछ गरी दुईदुई वर्ष कैदको सजाय सुनाए । बबरशमशेरले सजाय कडा भयो भनेपछि सम्बन्धित घटनामा सरिक व्यक्तिको भूमिकाअनुसार कसैलाई दुई वर्ष कैद, कसैलाई एकएक हजार र कसैलाई एकएक सय रुपैयाँ जरिवानाको सजाय सुनाए । वैकुण्ठप्रसाद लाकौल सय रुपैयाँ जरिवानामा मात्र परेका थिए ।^{११८}

---

^{११६} ऐजन ।

^{११७} दिवान राई, "फर्गटन हिरो" द हिमालयन, (भोल्युम, ४ नं. २५३, २०६२, साउन), पृ. १ ।

^{११८} इन्द्र माली, पूर्ववत् पृ. १५ ।

त्यस्तै जीवनको अर्को एउटा अविस्मरणीय घटना यस्तो थियो- राणाविरोधी सङ्घर्ष चर्किदै गएको तथा प्रचण्ड गोरखा पर्व, प्रजापरिषद् काण्ड आदि भएको बेला नेपाल भाषामा लेखिएका कृतिहरू गोरखा भाषा प्रकाशिनी समितिको स्वीकृतिपश्चात् मात्र छापनुपर्ने, स्वीकृति दिन भ्रमेला गर्ने तथा बाहिरबाट छापी ल्याएका पुस्तकहरू पनि जफत गर्ने गरिन्थे । यसबेला उनका धेरै सहयोगीहरू राजनैतिक वा अरू नै कारणले पक्राउ परेका थिए । यसरी पक्राउ परेका नेवार युवकहरूलाई बुद्धधर्म पत्रिकामा केही छपाएको छ ? भनी सोधेको थाहा पाएपछि र एकदिन उनका जेठा दाजुलाई सिंहदरवारमा बोलाएर लगेपछि उनले आफ्ना त्यस्ता शङ्का लागेका सबै पुस्तक तथा रचनाहरू बाध्यतावश खोजीखोजी बालेर ध्वस्त पार्नु परेको थियो ।^{११९}

२.१७ जीवनदर्शन र साहित्यिक अवधारणा

कुनै पनि साहित्यकारको जीवनजगत्लाई हेर्ने दृष्टिकोण र साहित्यिक अवधारणाहरू आफ्नै खालका हुने गर्दछन् । साहित्यकारको जीवनदर्शनले उसको साहित्य सिर्जनाको धरातल निर्माण हुने गर्दछ । चिन्तन, मनन, अध्ययन, र अनुभूतिले पनि साहित्यकारको व्यक्तित्व निर्माणमा र साहित्य सिर्जनामा उत्प्रेरक तत्त्वको महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको सिर्जनशील व्यक्तित्वको निर्माणमा पनि उपर्युक्त कुराहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । वेद, उपनिषद्, राष्ट्रिय विभूति, मनोविज्ञान, ऐतिहासिक तथ्यजस्ता विषयलाई आधार बनाई साहित्यसिर्जना गर्ने लाकौल नेवारी भाषाको साहित्यमा स्वच्छन्दतावादको प्रथम प्रयोगकर्ता हुन् ।^{१२०} उनले महर्षि दयानन्दको चार वेद, गीताको विश्वरूप दर्शन तथा योग वाशिष्ठदेखि लिएर अनेकौ भाषाका गहनतम् पुस्तकहरूको अध्ययन गरी त्यहाँबाट प्राप्त दर्शन तथा चिन्तनलाई आफ्नो सिर्जनामा अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ ।^{१२१} सबै जनता शिक्षित र स्वावलम्बी भए

^{११९} ऐजन, पृ. ४० ।

^{१२०} लोकेन्द्र/कुमार, “चामल सस्तोमा दिन सकिन्छ, तर शिक्षा निःशुल्क गर्न सकिन्छ: वैकुण्ठप्रसाद लाकौल”

आजको समाचार पत्र, (वर्ष २, अङ्क १११, २०५४ वैशाख), पृ. ३ ।

^{१२१} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

देशको विकास हुने कुरामा विश्वास राख्ने लाकौल नारी शिक्षालाई विशेष महत्त्व दिन्थे ।^{१२२} महात्मा गान्धीको व्यक्तित्व तथा चिन्तनबाट अभिप्रेरित लाकौलको लेखनमा अध्यात्म चिन्तनको प्रभाव पाइन्छ ।^{१२३}

---

^{१२२} ऐजन ।

^{१२३} इन्द्र माली, पूर्ववत्, पृ. २७ ।

तेस्रो परिच्छेद

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको व्यक्तित्व

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणका विविध पाटाहरू हुन्छन् । व्यक्तित्व निर्माणमा उसको पारिवारिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि, धार्मिक आस्था, विविध परिवेश र उसको शैक्षिक अवस्था, रहनसहन, रुचि, पेसा, सिङ्गो जीवन र जीवनप्रतिको दृष्टिकोण जस्ता कुराले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यिनै विभिन्न आधारहरूलाई हेरेर वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको समष्टि व्यक्तित्वलाई केलाउन खोज्दा उनी मूलतः नेपाल भाषा र नेपाली भाषा तथा साहित्यसेवी र समाजसेवीका रूपमा देखापर्दछन् । उनले आफ्नो सिङ्गो जीवनको उर्वर समय भाषा र साहित्य तथा समाजसेवामा समर्पित भएर बिताएको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त जागिरे जीवनमा पनि जीवनको महत्त्वपूर्ण समय खर्च गरी आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गरेका छन् । बहुमुखी व्यक्तित्वका धनी लाकौलका यी विविध व्यक्तित्वका प्रमुख पाटाहरूलाई यहाँ साहित्यिक व्यक्तित्व र साहित्येतर व्यक्तित्व गरी दुई भागमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ ।

३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व

३.१.१ कवि व्यक्तित्व

सामान्यतः वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाएको पाइए तापनि उनको साहित्यिक यात्रा नेवारी साहित्यको कविता विधाबाट आरम्भ भएको हो । नेपाल भाषाको 'छम्ह नेपालवासीया बुद्धस्तुति' कविताबाट साहित्यिक क्षेत्रमा सार्वजनिक भएका लाकौलको बुद्धधर्म पत्रिकामा 'वसन्त' 'धर्म आदित्य धर्म सेवा', 'होयेत्यङ्गु स्वायात', 'विनय' (तारा नामबाट प्रकाशित) जस्ता कविताहरू फुटकर रूपमा क्रमशः प्रकाशित भएका थिए । 'वसन्त' तथा 'होयेत्यङ्गु स्वायात' कविताका माध्यमबाट उनी नेपाल भाषामा स्वच्छन्दतावाद भित्र्याउने प्रथम कविका रूपमा

चिनिन्छन्।^{१२४} त्यसैगरी नेपाल भाषामा उनको थुलिंचा (ने.सं. १०७४), कँ स्वाँ (ने.सं. १०८९), नगु व मिला (ने.सं. ११०८), र ह्वंगः (ने.सं. ११०९) जस्ता चारओटा कवितासङ्ग्रहरू प्रकाशित छन्।

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा पनि उनले वीर बलभद्र (२०३५) खण्डकाव्य र शहीद बन्छौँ बाँचन सिकेर (२०४६) कवितासङ्ग्रह प्रकाशित गरी आफ्नो कवि व्यक्तित्वलाई चिनाएका छन्। वीर बलभद्र उनको ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित खण्डकाव्य हो। यसमा नेपालका राष्ट्रिय विभूति वीर बलभद्रको ऐतिहासिक गौरवगाथा गाइएको छ। यस खण्डकाव्यमा वीर बलभद्रको राष्ट्रसेवा तथा देशभक्तिपूर्ण भावाभिव्यक्ति प्रस्तुत छ। उनको शहीद बन्छौँ बाँचन सिकेर सङ्ग्रहका कविताहरूमा पनि राष्ट्रसेवा, देशप्रेम, उन्नति, प्रगतिजस्ता भाव अभिव्यक्त छन्। यी कविताहरूमा कतै राष्ट्रिय स्वरको अभिव्यक्ति पाइन्छ भने कतै नेपाली जनजीवनका पीडाहरूको उद्गार र अभिव्यक्ति पाइन्छ। उनका यी कविताहरू गद्यात्मक तथा पद्यात्मक दुवै किसिमका भाषाशैलीमा लेखिएका छन्। यी दुवै भाषाशैलीमा विविध विषयवस्तुलाई कवितात्मक अभिव्यक्तिका साथ प्रस्तुत गर्नु उनको खुबी देखिन्छ। यसरी नेवारी तथा नेपाली भाषामा लेखिएका उनका यी कवितात्मक कृतिहरूका माध्यमबाट उनी यी दुवै भाषाका साहित्यमा प्रखर कवि व्यक्तित्वका रूपमा परिचित रहेका छन्।

३.१.२ कथाकार व्यक्तित्व

वैकुण्ठप्रसाद लाकौल ने.सं. १०७३ देखि कथाकारका रूपमा उदाएका हुन्। उनको ने.सं. ११०३ मा प्रकाशित एक मात्र कथा सङ्ग्रह गायाँ ममता हो जुन नेपाल भाषामा लेखिएको छ। यो विभिन्न समयमा प्रकाशित कथाहरूको सङ्कलित रूप हो जसलाई वि.सं. २०५१ मा दुईओटा नेपाली भाषामा लेखिएका कथासमेत समावेश गरेर नेपाली भाषामा गाउँको माया शीर्षकमा अनुवादसमेत गरिएको छ। यसभित्र 'गाउँको

---

^{१२४} ऐजन्त।

माया,' 'दसैँको लुगा,' 'बिर्ता उन्मूलन र भूमि सुधार' आदि जस्ता दसओटा कथाहरू सङ्कलित छन् । यस सङ्ग्रहका सम्पूर्ण कथाहरू सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छन् । समाजमा विद्यमान् विसङ्गति, शोषण, अन्याय, अत्याचार तथा भ्रष्ट रूपको यथार्थ उद्घाटन गर्न यी कथाहरू उद्यत रहेका देखिन्छन् । हाम्रै समाजबाट घटना, पात्र र परिवेश टिपेर कलात्मक प्रस्तुति गर्नु कथाकार लाकौलको मूल वैशिष्ट्य देखिन्छ । उनका यी कथाहरूबाट उनी नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा यथार्थवादी कथाकारका रूपमा चिनिएका छन् ।

३.१.३ निबन्धकार व्यक्तित्व

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले साहित्यको निबन्ध विधाका क्षेत्रमा समेत कलम चलाएर आफूलाई निबन्धकार व्यक्तित्वका रूपमा पनि चिनाएका छन् । उनका जम्मा तीनओटा निबन्धसङ्ग्रहहरू नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध (२०३५), नव-दृष्टिबाट सात निबन्ध (२०४५), र पाँच उच्चस्तरीय प्रबन्ध (२०४५), प्रकाशित छन् । यिनमा पछिल्ला दुई सङ्ग्रहहरू अघिल्लो सङ्ग्रहहरूभित्र कै निबन्धहरू समावेश गरी खण्डखण्ड रूपमा प्रकाशित भएका सङ्ग्रहहरू हुन् । नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध सङ्ग्रहभित्र “उसैका लागि” का आँखाले श्री ५ रत्न’, ‘बाह्र महीना र सात बार कसरी उब्जे’, ‘सापेक्षतावाद सामान्य भलक’, ‘हाम्रो संस्कृति लोक-विवाह प्रथा’, ‘अन्तरिक्ष प्रवेश शुक्र ग्रह’, ‘मोतीराम भट्ट नेपालेन्दु’, ‘कविता शाश्वत अनुभूति’ र ‘वेदमा दीक्षान्त उपदेश: समाज-नीति’जस्ता आठओटा वस्तुपरक निबन्धहरू सङ्कलित छन् । उनका पछिल्ला दुई निबन्धसङ्ग्रहहरूमा पहिलो नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध सङ्ग्रहभित्र ती आठओटा निबन्धहरूमध्ये अन्तिमको ‘वेदमा दीक्षान्त उपदेश: समाज-नीति’ बाहेक अन्य सातओटा निबन्धहरू समावेश छन् । दोस्रो ‘पाँच उच्चस्तरीय प्रबन्ध’ शीर्षकको सङ्ग्रहभित्र “उसैका लागि” का आँखाले श्री ५ रत्न’, ‘मोतीराम भट्ट नेपालेन्दु’ र ‘वेदमा दीक्षान्त उपदेश : समाज-नीति’ निबन्धहरू बाहेक अन्य पाँचओटा निबन्धहरू समावेश छन् । लाकौलका यी निबन्धहरू विज्ञान, दर्शन तथा साहित्यसम्बन्धी विषयवस्तुमा केन्द्रित रहेका छन् । विज्ञान तथा दर्शनसम्बन्धी विचार व्यक्त भएका यी निबन्धहरू ज्ञानवर्द्धक विषयवस्तुमा आधारित रहेका छन् ।

३.१.४ अनुवादक व्यक्तित्व

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले मौलिक काव्य सिर्जनामा मात्र नभई अनुवाद कलामा पनि हात हालेको पाइन्छ। अनुवाद एक कला हो। मौलिक रचना स्वतन्त्र रूपमा लेख्न सकिन्छ, तर अनुवादमा मूल लेखकका भाव, कला र विचारलाई मर्म नदिई एक भाषाबाट अर्को भाषामा रूपान्तर गर्नु सामान्य कुरो होइन। अझ यसको लागि कठिन साधना हुनु पर्दछ।

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले केही रचना तथा कृतिको अनुवाद गरी आफ्नो अनुवाद कलाको व्यक्तित्वलाई प्रखर रूपमा चिनाएका छन्। उनले कवि म.वी.वि. शाहको 'उसैका लागि' कविताको नेपाल भाषामा 'वेत हे' शीर्षकमा अनुवाद गरेका छन् भने यसैलाई पुनः अङ्ग्रेजी भाषामा 'टु हर एलोन' शीर्षकमा अनुवाद गरेका छन्। त्यस्तै अङ्ग्रेजी कवि कलरिजको 'राइम फर द एन्सेन्ट मेरिनर' कृतिलाई नेपाल भाषामा 'पुलांम्ह मल्लाहया' शीर्षकमा अनुवाद गरेका छन्।^{१२५}

३.१.५ सम्पादक तथा प्रकाशक व्यक्तित्व

साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले साहित्यिक कृतिको रचना तथा अनुवाद गर्नुबाहेक सम्पादन तथा प्रकाशन पनि गरेको पाइन्छ। उनले लेनिनया खँ शीर्षकको घटनालेख मुना तथा सज्जन हृदयाभरण (दोस्रो पुनरावृत्ति, ने.सं. ११०१) पुस्तकको सम्पादन गरी आफ्नो सम्पादक व्यक्तित्वको परिचय दिएका छन्। त्यसैगरी प्रकाशनतर्फ उनले वि.सं. २००६ मा नाम-रामायण-कथा शीर्षकको पुस्तिका, ने.सं. १०९२ मा सज्जन हृदयाभरण, र यसै संवत्मा बुद्धधर्म व नेपाल भाषा पत्रिकाको विभिन्न अङ्कहरू सङ्कलन गरी पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित गरेका छन्। त्यस्तै ने.सं. ११०४ मा महाकवि सिद्धिदास महाजुया सनातन धर्म शीर्षकको पुस्तक प्रकाशन गरेका छन् भने ने.सं. ११०७ मा बः चाधंगु नेवाः खँगः धुकू (सत्यमोहन जोशीद्वारा सङ्कलित

---

^{१२५} ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ९४।

नेपाल भाषाको शब्दकोश) प्रकाशन गरी आफ्नो प्रकाशक व्यक्तित्वको परिचय दिएका छन्।^{१२६}

३.२ साहित्येतर व्यक्तित्व

३.२.१ जागिरे व्यक्तित्व

त्यस बेलाको समयमा पनि ९ वर्षको सानै उमेरबाट शिक्षा आर्जन गर्ने सुअवसर पाएका लाकौलले घरमै अनौपचारिक शिक्षा पूरा गरी वि.सं. १९७४ मा दरबार स्कूलमा भर्ना भई नवौं श्रेणीसम्मको अध्ययन त्यहाँबाट पूरा गरेका थिए।^{१२७} त्यस्तै दसौं श्रेणीको म्याट्रिक परीक्षा वि.सं १९८२ पटना विश्वविद्यालयबाट उत्तीर्ण गरे।^{१२८} त्यसपछि त्रिचन्द्र कलेजमा आई. एस्सी.को अध्ययन सुरु गरे तर अस्वस्थताका कारण पढाइलाई अधुरो छाड्नु पयो।^{१२९} यसपछि गणित र संस्कृत विषय लिएर आई. ए. को अध्ययन सुरु गरे। वि.सं. १९८५ सालमा आई. ए. को परीक्षा उत्तीर्ण गरे।^{१३०} भने वि.सं. १९८७ बाट भक्तपुर स्कूलमा अध्यापन कार्य सुरु गरेका थिए। त्यसपछि वि.सं. १९९० बाट २००६ सम्म पाटन स्कूलमा पढाए।^{१३१} यसरी उनले शिक्षण पेसामा जीवनको लगभग १५ वर्ष बिताएका थिए।^{१३२} उनको शिक्षक व्यक्तित्व अत्यन्तै आकर्षक रहेको जानकारी पाइन्छ। शिक्षाको महत्त्वलाई सर्वोपरी ठान्ने लाकौल आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई सकेसम्म राम्रो पाठ सिकाउँथे साथै अनुशासनको पालन गर्न लगाउँथे।^{१३३}

---

^{१२६} ऐजन

^{१२७} इन्द्र माली, पूर्ववत् पृ. ४।

^{१२८} ऐजन।

^{१२९} ऐजन, पृ. ९।

^{१३०} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

^{१३१} गोकर्ण अर्याल, पूर्ववत्।

^{१३२} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी।

^{१३३} ऐजन।

शिक्षणका अतिरिक्त उनले सरकारी जागिरमा समेत जीवनको १० वर्ष गुजारेको पाइन्छ । उनी २००७ सालबाट सरकारी सेवामा लागेका थिए । २००७ सालमा तत्कालीन शासक मोहनशमशेरले उनलाई खाद्य परिषदको सचिव पदमा नियुक्ति गरेका थिए । २००८ सालमा सचिवबाट निर्देशकमा पदोन्नति भई सरकारी सेवामा वि.सं. २०१७ सम्म काम गरेको पाइन्छ ।^{१३४} यसरी उनले सरकारी सेवामा देखाएको लगनशीलताको मूल्याङ्कन स्वरूप सरकारबाट त्रिशक्ति पट्ट चतुर्थ श्रेणीको पदवीसमेत पाएका थिए ।^{१३५} यसरी उनको जागिरे व्यक्तित्व व्यक्त भएको देखिन्छ ।

३.२.२ समाजसेवी तथा संस्थापक व्यक्तित्व

मानिस सामाजिक प्राणी हुनुको नाताले नै मानिसको समग्र व्यक्तित्वको निर्माण र विकास सामाजिक मूल्यमान्यताकै सेरोफेरोमा हुने गर्दछ । यसप्रकार कुनै व्यक्तित्वको जीवनको समग्रमा अध्ययन गर्दा उसको सामाजिक व्यक्तित्वको चर्चा गर्नु अपरिहार्य हुन जान्छ । वैकुण्ठप्रसाद लाकौल शिक्षणसेवा, सरकारीसेवा, भाषा तथा साहित्यसेवाका अतिरिक्त समाजसेवाको क्षेत्रमा पनि क्रियाशील रहेको पाइन्छ । निष्क्रियता मन नपराउने लाकौल एकातिर साहित्य रचना र भाषासेवा कर्मतिर प्रवृत्त थिए भने अर्कातिर विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूमा आवद्ध रही समाजसेवामा पनि समर्पित थिए ।^{१३६} उनले साहित्यिक कार्यक्रम गर्नको लागि उपयुक्त ठाउँसम्मको अभाव देखेर साहित्यसदन भवननिर्माण गर्न आफ्नो तर्फबाट रु. एक लाख आर्थिक सहयोग गरेका थिए । उनले पाटन क्याम्पस हाताभित्र वि.सं. २०५३ मा आफ्नी जेठी पत्नीको स्मृतिमा चैन लाकौल स्मृति भवन करिब ६ लाखभन्दा बढीको लागतमा निर्माण गरी त्रि. वि. लाई हस्तान्तरणसमेत गरेका छन् जहाँ हाल नेपाल भाषाको स्नातकोत्तर तहको कक्षा सञ्चालन भइरहेको छ ।^{१३७} त्यस्तै उनले वि.सं. २०४९ मा नेपाल भाषा एकेडेमीलाई

^{१३४} लोकेन्द्र/कुमार, पूर्ववत् ।

^{१३५} श्रीरञ्जन लाकौलबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१३६} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१३७} ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ९४ ।

३ लाख रुपैयाँको आर्थिक सहयोगसमेत प्रदान गरेका थिए ।^{१३८} यसरी विभिन्न सङ्घसंस्था निर्माण तथा स्थापनामा भारी रकम आर्थिक सहयोगको रूपमा प्रदान गरी उनले आफ्नो समाजसेवी व्यक्तित्वको ज्वलन्त दृष्टान्त प्रस्तुत गरेका छन् । वि.सं. २००७ सालमा नेपाल भाषा परिषदका संस्थापक सदस्यका रूपमा समेत उनले योगदान गरेको पाइन्छ । त्यस समयमा नेपाल भाषाको अवस्था अत्यन्तै नाजुक थियो । नेपाल भाषाको प्रचारप्रसार गर्नु भनेको खुकुरीको धारमा हिँड्नु जत्तिकै कठिन थियो । यस्तो अवस्थामा यस भाषाको उत्थान र विकासको लागि यस संस्थाको स्थापना अपरिहार्य देखिएको हुनाले नेपाल भाषी साहित्यसेवीहरू मिलेर यस संस्थाको स्थापना गरे । जसको संस्थापक सदस्यहरूमध्ये साहित्यकार लाकौल पनि एक थिए ।^{१३९} आफ्नो मातृभाषा नेपाल भाषाको विकासका लागि विभिन्न माध्यमबाट भाषा र साहित्यको संवृद्धि र उन्नति गर्न उनका नाउँबाट थुप्रै छात्रवृत्ति र पुरस्कारको स्थापना भएका छन् ।^{१४०} नेपाल भाषा विषय समितिको लामो समयसम्म सदस्य रहेका उनले नेपाल भाषा स्नातकोत्तर तहमा अध्ययन गर्ने नारीलाई प्रोत्साहन दिन आफ्ना दिवङ्गत पहिलो पत्नी चैतन्यदेवीको नामबाट वि.सं. २०३८ मा 'चैन लाकौल' पुरस्कारको स्थापना गरी नारी शिक्षालाई महत्त्व दिएको पाइन्छ ।^{१४१} त्यसैगरी नेपाल भाषा र साहित्यसेवामा समर्पित व्यक्तिलाई पुरस्कृत गरी हौसला प्रदान गर्न वि.सं. २०३९ मा 'लाकौल पुरस्कार'को स्थापना गरेको पाइन्छ ।^{१४२}

यसरी उनले भाषासेवा तथा समाजसेवाका निम्ति विभिन्न सङ्घसंस्थामा प्रत्यक्ष संलग्न भई सक्रिय रहेर काम गरेबाट उनको समाजसेवी तथा संस्थापक व्यक्तित्व प्रखर उदार र व्यापक रहेको देखिन्छ ।

^{१३८} मीरा श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१३९} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१४०} वैकुण्ठप्रसा लाकौल, गाउँको माया, पूर्ववत् ।

^{१४१} ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. ९४ ।

^{१४२} ऐजन ।

३.२.३ बहुभाषी व्यक्तित्व

वैकुण्ठप्रसाद लाकौल साहित्यकार, शिक्षक र समाजसेवी मात्र नभएर बहुभाषाका ज्ञाता पनि थिए । उनी आफ्नो मातृभाषा नेवार भाषाका साथै नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजी र बङ्गालीसमेत गरी पाँचओटा भाषाका ज्ञाता थिए ।^{१४३}

नेवार भाषा उनको आफ्नो मातृभाषा भएकाले बोली फुटेदेखि नै उनले मातृभाषा सिकेका थिए । नेपाली भाषाको पनि उनलाई सानैबाट ज्ञान थियो । अङ्ग्रेजी भाषा उनले अध्ययनकै क्रममा सिकेका थिए भने हिन्दी भाषा उनले अध्ययनको सिलसिलामा भारत आउनेजाने क्रममा सिकेका थिए ।^{१४४} त्यस्तै दरबार स्कूलमा तत्कालीन प्र. अ. शारदाप्रसाद मुखर्जीकहाँ ट्युसन पढ्न जाने क्रममा उनका भानिज अनङ्गमोहनसँग मित्रता भएको थियो । त्यसैले बङ्गाली भाषा उनले तिनै अनङ्गमोहनसँग सिकेका थिए ।^{१४५}

यसरी उनले औपचारिक तथा अनौपचारिक अध्ययनबाट तथा मित्रहरूको सङ्गतबाट उपर्युक्त विभिन्न भाषाहरूको ज्ञान हासिल गरेका थिए । साहित्यिक व्यक्तित्वको निर्माण र विकासमा उनको यस बहुभाषी व्यक्तित्वले पनि महत्त्वपूर्ण प्रभाव पारेको पाइन्छ ।

३.२.४ राजनीतिक व्यक्तित्व

वैकुण्ठप्रसाद लाकौल प्रत्यक्ष रूपमा राजनीतिमा संलग्न नरहे तापनि केही राजनीतिक क्रियाकलाप र घटनासँग भने संलग्न तथा सहभागी रहेका देखिन्छन् । नेपालको इतिहासमा राजनीतिक कारणबाट भएको 'लाइब्रेरी पर्व' काण्डमा लाकौलको सहभागिता रहेको थियो । यसबाट उनी आफ्नी आमाको भनसुनमा सय रुपैयाँको जरिमाना सहित छुटेका थिए ।^{१४६} त्यस्तै मोहनशमशेरको पालामा उनले गाउँपञ्चायत

---

^{१४३} चारु श्रेष्ठबाट प्राप्त जानकारी ।

^{१४४} ऐजन ।

^{१४५} बद्री पौड्याल, पूर्ववत् ।

^{१४६} गोकर्ण अर्याल, पूर्ववत् ।

गठनटोलीमा समावेश रही कार्य गरेको समेत पाइन्छ, १४७ वि.सं. २००७ मा राजा त्रिभुवन दिल्ली गएका बेला उनले बाह्य रूपमा राणाहरूको पक्षमा काम गरेको देखाए पनि उनीहरूले जनताको हितमा काम गर्न नसक्ने ठानी भित्री रूपमा उनी प्रजातन्त्रवादी राजा त्रिभुवनको पक्षमा रहेका थिए । २०१७ साल पछि पनि प्रजातन्त्रको हत्या गर्ने राजा महेन्द्रको विरोधमा रही २०४६ सालको जनआन्दोलनताका उनले राष्ट्रिय हितका लागि विभिन्न रचनात्मक कार्यहरू गरेको पाइन्छ, १४८

लाकौल आफूलाई अन्तरआत्मादेखि नै प्रजातन्त्रवादी भएको मान्दछन् तर कम्युनिष्ट प्रवृत्तिअनुरूप कार्य गरेको पनि बताएका छन्, १४९ यस आधारमा उनको राजनीतिक व्यक्तित्व तटस्थ र स्पष्ट देखिएको पाइँदैन । उनले आफूलाई प्रजातन्त्रवादी मानेको र उनका साहित्यिक कृतिहरूमा पनि राष्ट्रहितका भावको अभिव्यक्ति तथा सामाजिक यथार्थको प्रस्तुति मात्र पाइने हुनाले राजनीतिमा उनी प्रजातन्त्रवादी विचारधाराकै व्यक्तित्व रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

३.२.५ साहित्येतर लेखन व्यक्तित्व

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको लेखन साहित्यका क्षेत्रमा मात्र सीमित छैन । उनले साहित्यिक लेखनबाहेक साहित्येतर लेखनमा समेत आफ्नो क्षमताको प्रस्फुटन गरेका छन् । उनको बाल भूलोक (२००६) भूगोल विषयको बालोपयोगी पुस्तक, बालबालिकाहरूलाई सजिलो तरिकाबाट बाह्रखरी चिनाउन उपयुक्त लाकौल वर्णमाला (२०२१) तथा साभ्ना वर्णमाला जस्तो बालोपयोगी पुस्तक, महात्मागान्धी (२०२५) गान्धीको जीवनीसम्बन्धी बालोपयोगी पुस्तक, नेपाल भाषामा रस, छन्द, अलङ्कार (ने.सं. १०९८) लक्षण ग्रन्थ, नेपाल स्थविरवाद गुकथं वः गु खः (ने.सं. ११०५), नेपाल हानं स्थविरवाद वयकेत व नेपाल भाषा (ने.सं. ११०५), जस्ता पुस्तकहरू साहित्येतर लेखनका उपज हुन् । यसरी साहित्यिक कृतिहरूको रचनाबाहेक साहित्येतर विषयका

१४७ इन्द्र माली, पूर्ववत्, पृ. ४७-४८ ।

१४८ लोकेन्द्र/कुमार, पूर्ववत् ।

१४९ ऐजन ।

पुस्तकहरूसमेत लेखेर उनले आफ्नो साहित्येतर लेखन व्यक्तित्वलाई समेत चिनाएका छन् ।

३.२.६ निष्कर्ष

साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको दीर्घ जीवनचक्र विभिन्न परिवेशका माझबाट व्यतित भएको देखिन्छ । आफ्नो जीवनकालमा उनले हरेक क्षेत्रमा अनवरत सङ्घर्ष गरेर आफ्नो विभिन्न विशिष्ट व्यक्तित्वको निर्माण गरेको पाइन्छ । चार दशकभन्दा बढी राणाशासन भोग गरेका लाकौल राणा कालमा खाद्य विभागमा निर्देशकजस्तो उच्च ओहदाको जागिरेका रूपमा कार्यरत रहेका भए पनि उनले राष्ट्र हितका निमित्त भाषा र साहित्यका माध्यमबाट अप्रत्यक्ष रूपमा राणा शासनको विरोध गरेको पाइन्छ । प्रजातन्त्रवादी विचार भएका उनी राणाहरूले जनताको हितमा काम नगरेकाले प्रजातन्त्रवादी राजा त्रिभुवनका पक्षमा रहेका थिए ।

बहुमुखी व्यक्तित्वका धनी वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको अन्य व्यक्तित्वका तुलनामा साहित्यिक व्यक्तित्व, समाजसेवी व्यक्तित्व तथा जागिरे व्यक्तित्व प्रभावशाली देखिन्छ । उनले आफ्नो जीवनको करिब १५ वर्ष शिक्षणसेवामा र १० वर्ष सरकारीसेवामा बिताएको पाइन्छ, भने २०१७ सालको राजनैतिक परिवर्तनका कारण सरकारीसेवाबाट समेत अवकाशको जीवन बिताई यस पछिको समयलाई पूर्ण रूपले भाषा, साहित्य र समाजसेवामा अर्पेको पाइन्छ ।

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलमा वि.सं. १९८२ देखि नै साहित्यिक अनुराग अङ्कुरित भएको पाइन्छ । उनको साहित्यिक यात्रा आफ्नो मातृभाषाको साहित्यबाट आरम्भ भए पनि नेपाली साहित्यका फाँटमा समेत बहुमूल्य साहित्यिक कृतिहरू दिएर विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका छन् । कलकत्ताबाट प्रकाशित हुने बुद्धधर्म पत्रिकामा नेपाल भाषाको 'छम्ह नेपालवासीया बुद्धस्तुति' कविता वि.सं. १९८२ मा प्रकाशित भएपछि औपचारिक रूपमा आफ्नो काव्ययात्राको प्रारम्भ गरेका लाकौलको 'वसन्त', 'होयेत्यङ्गु स्वायात' जस्ता कविताहरू उक्त पत्रिकामा क्रमशः प्रकाशित भएका छन् । कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठले यी कविताहरूलाई नेपालमा स्वच्छन्दतावादको मिर्मिरेको उषाकिरण भनी

स्वागत गरेका छन् । उनको विस्तृत लेखनक्षेत्र फैलिएको साहित्यको विधा कविता भए पनि कथा, निबन्ध, खण्डकाव्य, जीवनी, सर्वाङ्ककाव्यजस्ता साहित्यका विविध विधामा कलम दौडाएर आफ्नो साहित्यिक व्यक्तित्वको अद्वितीय क्षमताको प्रस्फुटन गरेको देखिन्छ ।

लाकौलका रचनाहरूमा आफ्नो जीवन भोगाइका यथार्थ अनुभूतिहरू र अध्ययन अध्यापनबाट प्राप्त भावबोधहरू प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ । उनी एक राष्ट्रप्रेमी देशभक्त साहित्यकार भएकाले आफ्ना कविताहरूमा राष्ट्रप्रेम तथा देशभक्तिपूर्ण अभिव्यक्ति गरेका छन् । देशको सुधार तथा विकास गर्न जनता शिक्षित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने लाकौल आफ्ना रचनाहरूमा यस कार्यका लागि सबै मिली एकजुट भएर अघि बढ्नुपर्छ, उकाली चढ्नुपर्छ, सबैले बाँच्न पाउनुपर्छ भन्ने मानवतावादी स्वर घन्किएको पाइन्छ । उनका निबन्धहरू विज्ञान, दर्शन तथा साहित्यिक, सांस्कृतिक विषयवस्तु बोकेका छन् । यिनमा साहित्यिक, सांस्कृतिक तथा वैज्ञानिक दर्शनसम्बन्धी विचार पोखिएका छन् । उनका कथाहरूमा तत्कालीन अन्धसंस्कार, नारी उत्पीडन, निम्न वर्गमाथिको शोषण, अन्याय, अत्याचार आदि रहेको तत्कालीन समाजको चित्र उतारिएको पाइन्छ । ती कथाहरूमा जीवनको यथार्थताको चित्रण पाइन्छ । नेपाली समाजमा विद्यमान सामाजिक, आर्थिक विसङ्गति, सेवा, सद्भाव, नारीपीडा, विधवासमस्या, साहित्यसेवीहरूका पीडा, राजनीतिक विकृति, गरिबी र विद्रोहजस्ता विषय उनका कथामा प्रस्तुत भएका छन् ।

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले लेखनका सम्बन्धमा विभिन्न क्षेत्र ओगटेको पाइन्छ । उनले ज्ञानविज्ञान, दर्शन, ऐतिहासिक किम्वदन्ती, समाजमा विद्यमान विविध यथार्थ पक्षहरूबाट आफ्नो लेखनक्षेत्र ओगटेर साहित्यका क्षेत्रमा आफूलाई बौद्धिक व्यक्तित्वको छुट्टै कित्तामा उभ्याउन पनि सफल रहेका देखिन्छन् । यसरी बहुमुखी व्यक्तित्व तथा प्रतिभाका धनी लाकौलले विभिन्न तरिकाबाट भाषा, साहित्य तथा समाजसेवामा समर्पित रही आफ्नो १०१ वर्षे लामो जीवनयात्रालाई विश्रान्ति दिएको पाइन्छ ।

चौथो परिच्छेद

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका कृतिहरूको अध्ययन

४.१ लू सुन-महान् क्रान्तिकारी लेखक जीवनी पुस्तकको अध्ययन

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा लिखित लू सुन-महान् क्रान्तिकारी लेखक शीर्षकको पुस्तक चीनका महान् योद्धा लू सुनको जीवनीसम्बन्धी पुस्तक हो । वि.सं. २०२९ मा नेपाल चीन मैत्री सङ्घ काठमाडौँबाट प्रकाशित भएको यस पुस्तकमा लू सुनको जीवनवृत्तान्तको चर्चा गरिएको छ । लू सुनको जीवनीलाई चिनाउने क्रममा उनको पारिवारिक पृष्ठभूमि, आर्थिक अवस्था, शिक्षा आर्जनका निमित्त उनले गर्नुपरेको सङ्घर्ष, अध्ययनको क्रममा साहित्यलेखनतर्फ प्रवृत्त हुनुमा उनलाई मिलेको विविध प्रेरणा, उनको वास्तविक नाम चाव-शु-जेनबाट लू सुन छद्म नामले साहित्यको क्षेत्रमा प्रवेश गरेको र यही नामबाट उनी चर्चित बनेको प्रसङ्ग तथा साहित्यिक क्रान्तिद्वारा औपनिवेशिक राष्ट्र चीनलाई स्वतन्त्र बनाउन उनले गरेको प्रयास र योगदानजस्ता कुराहरूलाई जीवनीकारले उनको आत्मकथाका केही अंश उद्धृत गरेर प्रस्तुत गरेका छन् । जीवनीकार लाकौलले यहाँ लू सुनको थिए र कस्ता प्रकारका लेखक थिए ? र चिनिया साहित्यमा उनको के कस्तो योगदान रहेको छ ? भन्ने कुरालाई विस्तृत रूपमा चर्चा गरेका छन् । यस क्रममा लू सुनको जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तसम्मका घटनाहरूलाई उनले यहाँ तिथिमितिका साथ प्रस्तुत गरेका छन् । लू सुनसँग सम्बन्धित ऐतिहासिक घटनालाई प्रस्तुत गरी उनलाई एक महान् विचारक तथा चीनको आधुनिक साहित्यका जन्मदाता र संसारका महान् क्रान्तिकारी लेखकको रूपमा चिनाउनु नै जीवनीकारको उद्देश्य देखिन्छ ।

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले यस कृतिमा लू सुनको जीवनीबारे मात्र चर्चा नगरेर तत्कालीन औपनिवेशिक राष्ट्र चीनको अवस्था र त्यहाँका जनताको निर्धो र दयनीय अवस्थामाथि जापानले साम्राज्यवादको विस्तार गरेको कुरालाई समेत व्यक्त गरेका छन् । यिनै परिवेशमा लू सुनको क्रान्तिकारी विचारको प्रस्फुटन भएर चीनलाई

उपनिवेशको घेराबाट मुक्त गराउन उनले साहित्यद्वारा विद्रोहको स्वर उरालेको प्रसङ्गलाई यहाँ जीवनीकारले रोचक तरिकाले वर्णन गरेका छन् । चीनको जनक्रान्ति, सांस्कृतिक क्रान्ति, आदिमा प्रत्यक्ष संलग्न रहेर साहित्यका माध्यमबाट त्यहाँका सम्पूर्ण जनतामा जागृति फैलाउँदै सबैलाई क्रान्ति गर्न उनले कसरी अग्रसर गराए भन्ने कुरालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । साहित्यको विधागत क्षेत्रमा उनले गरेको योगदान तथा उनको साहित्यिक अभिरुचि र मान्यताका आधारमा उनी राष्ट्रवादी साहित्यप्रति भुकाव राख्ने क्रान्तिकारी साहित्यकार हुन् भनी चिनाइएको छ ।

जीवनको अन्तिम घडीसम्म लू सुनले राष्ट्र र जनताका विरोधी तत्त्वहरूको हरहालतमा डटेर सामना गरिरहेको कुरालाई नै मुख्य रूपमा यस कृतिमा दर्शाइएको छ । यसरी जीवनभरि राष्ट्र र जनताको सेवामा समर्पित रहेर जापानको साम्राज्यवादी नीतिको विरोध र भर्त्सना गर्दागर्दै थाइसिस (टी.बी.) रोगका कारण १९३६ मा लू सुनको मृत्यु भएको र मृत्युपश्चात् पनि उनी विश्वभरि नै आफ्नो व्यक्तित्वका कारण महान् क्रान्तिकारी लेखकका रूपमा चर्चित रहेको कुरालाई जीवनीकार लाकौलले लू सुनको यस जीवनी पुस्तकमा अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ ।

४.२ वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको निबन्धात्मक कृतिहरूको अध्ययन

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका जम्मा तीनओटा निबन्धसङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् । तिनमा पहिलो **नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध** शीर्षकको सङ्ग्रह रहेको छ जुन वि.सं. २०३५ मा प्रकाशित भएको हो । अन्य दुई निबन्धसङ्ग्रहहरूमा पहिलो सङ्ग्रह कै आठमध्ये सातओटा निबन्धहरू समावेश गरी **नव-दृष्टिबाट सात निबन्ध** शीर्षकको सङ्ग्रह २०४५ सालमा प्रकाशित गरिएको हो भने यसै सालमा तिनै सङ्ग्रहहरू कै निबन्धहरूबाट पाँचओटा निबन्धहरू छानी **पाँच उच्चस्तरीय प्रबन्ध** शीर्षकको सङ्ग्रह प्रकाशित गरिएको छ । यसरी यी पछिल्ला दुई सङ्ग्रहहरू अघिल्लो सङ्ग्रहभित्र कै निबन्धहरू समावेश गरी प्रकाशित गरिएका हुनाले उक्त दुई सङ्ग्रहहरू पहिलोको खण्डखण्ड रूप हुन पुगेका छन् । त्यसैले यहाँ उक्त तीन सङ्ग्रहहरूमा पहिलो सङ्ग्रहको अध्ययनले सबैलाई समेट्ने हुँदा त्यही पहिलो सङ्ग्रह **नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध** को विश्लेषण यहाँ गरिएको छ ।

४.२.१ नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा लिखित नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध निबन्धसङ्ग्रह वि.सं. २०३५ मा पहिलोपटक प्रकाशित भएको हो । यस सङ्ग्रहका अधिकांश निबन्धहरू वस्तुपरक ढाँचामा लेखिएका छन् । यहाँ लेखकको आत्मप्रकाश, विचार, समाजचेतनाजस्ता कुराको प्रस्तुति नभई कुनै एउटा विषयवस्तुको वस्तुपरक वर्णन र विवरण मात्र दिइएको छ । वैज्ञानिक र समाजशास्त्रीय शोधखोज, ऐतिहासिक तिथिमिति, परम्परागत तर्क, वैज्ञानिक सत्य, सिद्धान्तसूत्रहरूको व्याख्या विश्लेषण गर्न सक्ने निबन्ध वस्तुपरक निबन्ध हो । यसप्रकारका रचनालाई प्रबन्ध भनिन्छ ।^{१५०} वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका यस सङ्ग्रहका निबन्धहरू पनि यिनै सिद्धान्तसँग मिल्ने भएकाले यी निबन्धभन्दा प्रबन्धजस्ता देखिन्छन् । प्रबन्ध र निबन्धलाई छुट्याउन नखोजिएको यस कृतिलाई निबन्धकारले निबन्ध विधाकै कोटिमा राखेर हेर्ने जमर्को गरेको देखिन्छ । यी निबन्धहरू कुनै लेखजस्ता छन् भने कुनै समालोचनाजस्ता छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धहरू विज्ञान, दर्शन र साहित्यसम्बन्धी विषयवस्तुमा आधारित छन् । यस हिसाबले यस सङ्ग्रहका सम्पूर्ण निबन्धहरू ज्ञानवर्द्धक देखिन्छन् । आफूले जानेका, देखेका तथा सुनेका र अध्ययनबाट प्राप्त गरेका कतिपय कुराहरूलाई वस्तुपरक ढाँचामा निबन्धात्मक अभिव्यक्ति दिनु निबन्धकार लाकौलको मूल वैशिष्ट्य हो । यिनै मान्यतका आधारमा यस सङ्ग्रहका आठओटा निबन्धहरूको यहाँ क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

४.२.१.१ 'उसैका लागि'का आँखाले श्री ५ रत्न

आलोच्य निबन्ध निबन्धकार लाकौलको नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत पहिलो निबन्ध हो । यसको बाह्य संरचना लामाछोटा गरी २६ अनुच्छेद र १४ पृष्ठमा तयार भएको छ । निबन्धको विषयवस्तु सुरु गर्नुपूर्व कोष्ठकभित्र एक अनुच्छेदमा भूमिका बाँधिएको छ । त्यसैगरी निबन्धको विषयवस्तु कवि म.वी.वि. शाहको उसैका लागि काव्यको समीक्षा तथा मूल्याङ्कनमा केन्द्रित

^{१५०} सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी, स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध भाग ३, ते.सं. (काठमाडौँ : पाठ्यसामग्री पसल, २०५६), पृ. ९ ।

रहेको हुनाले निबन्धका बीचबीचमा प्रसङ्गस्वरूप उक्त कृति भित्रका कतिपय कवितांशहरूको उद्धरण गरिएको छ ।

‘उसैका लागि’का आँखाले श्री ५ रत्न वस्तुपरक ढाँचामा लेखिएको निबन्ध हो । यो समालोचनात्मक शैलीमा लेखिएको छ । यहाँ निबन्धकारले उसैका लागि काव्यको मूल्याङ्कनलाई निबन्धको विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् र यसका माध्यमबाट श्री ५ रत्नको जीवनीलाई चिनाउने जमर्को गरेका छन् । राजा महेन्द्रकी जेठी महारानी इन्द्रराज्यलक्ष्मीदेवीको मृत्युपछि राजा महेन्द्रको विवाह रत्नराज्यलक्ष्मीदेवीसँग रहस्यमय तरिकाले भएको कुरालाई यस निबन्धमा मूल कथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यी सब घटनाका कारण श्री ५ रत्न व्यक्तिगत चोटले भित्रभित्रै पिरोलिए पनि त्यसलाई अभिव्यक्त गर्न भने नसकेको यथार्थलाई निबन्धकारले ‘उसैका लागि’ का माध्यमबाट कथ्यका रूपमा ग्रहण गरेका छन् । यस कुरालाई यज्ञनिधि दाहालले “उसैको.....” मा एक ताकाकी राष्ट्रनायिकाले व्यक्तिगत चोटले चिमोटिएकी भएर पनि राज्यश्रीको हाताभित्र नचिमोटिएकी देखिनु परेको कथ्यलाई तथ्यका दिई रमरम आनन्दभित्र बाँचेको रुग्णतालाई कोतरिएको छ भनेका छन् ।^{१५१}

श्री ५ महेन्द्रले रत्नलाई उनको रूप, यौवन, ममता, प्रेम र पवित्रताजस्ता गुणले गर्दा विवाह गरेको नभएर आफ्नी दिवङ्गता महारानी इन्द्रराज्यलक्ष्मीलाई रत्नमा एकाकार भई अवतरित भएको पाएर गरेका थिए भन्ने कुरालाई निबन्धकारले ‘उसैका लागि’ का कवितांशका भावार्थबाट पुष्टि गरेका छन् । यस दृष्टिकोणले कवि म.वी.वि. शाहको ‘उसैका लागि’ काव्यलाई दिवङ्गता महारानीको विछोडको विरह र वेदनामा लेखिएको शोककाव्य भन्नु निराधार कुरा हो । यस काव्यमा दिवङ्गता महारानीको वियोगको छट्पटीभन्दा उनको स्वरूपरूपी रत्नलाई आफ्नी गुमेकी प्रेयसी पुनः प्राप्त भएको सम्झी कविले उनलाई आफ्नो जीवनमा आउने आह्वान गरेका छन् । काव्यमा पचासौँ गीतसम्म विलापलाई क्रमशः चुल्याउँदै लगिएको भए पनि एकाउन्तौँ गीतमा नाटकीय ढङ्गले प्रेयसीलाई स्वागत गर्दै काव्य टुङ्ग्याइएकाले यो

---

^{१५१} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध, सात दृष्टिमा सास सृष्टि भूमिका खण्ड ।

शोककाव्य नभएर संयोगान्त गीतिकाव्य हो भन्ने निबन्धकारको दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ । यसरी अन्य समालोचकहरूको यस काव्यप्रतिको दृष्टिकोणमाथि खण्डन गर्दै यसका बारेमा आफ्नो छुट्टै मत प्रस्तुत गरी निबन्धकार लाकौलले आफूलाई छुट्टै कित्तामा उभ्याउन खोजेको पाइन्छ । **उसैका लागि** लाई समालोचकहरूले शोककाव्य भनिएको प्रति निबन्धकार खेद प्रकट गर्दै भन्दछन्: *कुनै पनि कविको कृतिलाई यथार्थतः हृदयंगम गर्न र त्यसको मर्म बुझ्न कविको जीवनीमा त्यस काव्यको सृजनाको समय र परिस्थितिमा पाइएसम्म कुराको विचार गर्नुपर्छ । यसै आधारमा अन्वेषणात्मक अध्ययनमा लाग्नु आवश्यक हुन्छ* (पृ. ७) । यसरी कुनै पनि कृतिको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन कुनै आधारविना गर्दा त्यसमा अभिव्यक्त अर्थ खुट्याउन सकिन्न भन्ने सन्देश यस निबन्धले दिएको छ । निबन्धकारले यहाँ 'उसैका लागि' काव्यको मूल्याङ्कनका विविध आधार केलाएर यसलाई शोककाव्य नभनी संयोगान्त गीति काव्यका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् र यो नै निबन्धको सार हो ।

४.२.१.२ बाह्र महिना र सात बार कसरी उब्जे ?

विवेच्य निबन्ध नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध सङ्ग्रहभित्र पर्ने दोस्रो निबन्ध हो । यो लामा तथा छोटो गरी जम्मा २० अनुच्छेद तथा ९ पृष्ठको (पृष्ठ १५ देखि २३) लमाइमा सङ्गठित छ ।

बारमहिना तथा सात बारको प्रचलनसम्बन्धी कुरालाई वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको यस निबन्धको विषयवस्तु विज्ञान तथा गणितीय तथ्यका कुरामा केन्द्रित रहेको छ । निबन्धमा समयचक्रको निरन्तर प्रक्रियालाई जानकारीमूलक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ एक वर्षमा हुने ३६५ दिन र केही समय कसरी हुन आयो र ती एक वर्षमा हुने बाह्र महिनाको विभाजन र नामकरण केका आधारमा भए तथा सात बारहरूको नामकरण र प्रचलन कसरी सुरु भयो भन्ने गणित विज्ञानका तथ्यहरूलाई निबन्धकारले निबन्धको विषयवस्तुका रूपमा सरल तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । विश्वव्यापी दिक् कालसम्बन्धी कुराको जानकारी गराउँदै महिनामा हुने दिनहरूको घटबढ पृथ्वीले सूर्यको परिक्रमा गर्दा हुने तलमाथिका कारणबाट भएको तथ्यलाई समेत निबन्धमा रोचक वर्णन गरिएको छ । त्यस्तै एक दिनको समयको

विभाजनमा पूर्वेली र पश्चिमेलीहरूको छुट्टाछुट्टै सिद्धान्त रहेको रहस्यमय कुराको उद्घाटनसमेत यहाँ भएको छ । अन्तरिक्षमा देखिने नक्षत्रसमूहमध्ये बारओटा नक्षत्र नै बारराशि रहेको र यही बारराशिको नामबाट बारमहिनाको नाम राखिएको हो र यी नामहरू सौर्यमासभिन्न चन्द्रमाको गतिमा पूर्णिमाको दिन चन्द्रमा जुन नक्षत्रको नजिक पर्न आउँछ त्यही नक्षत्रबाट क्रमशः रहेको हो । त्यस्तै सात बारहरू पनि नौओटा ग्रहमध्येको सातओटा ग्रहहरूका नामबाट रहेको हो भन्ने वैज्ञानिक तथ्यका कुरालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी बारराशिको बारसङ्क्रान्ति भएजस्तै नौओटा ग्रहहरूमा राहु र केतु ठोस ग्रह नभएकाले तीमध्ये सातओटा ग्रहहरूबाट सातबारको नामकरण भएको र भागवत्गीतामा काल विभाजनका वर्ष, ऋतु, महिनाको चर्चा भए पनि बारको उल्लेख नभएकाले बारको प्रचलन त्यसभन्दा पछिदेखि भएको हो भन्ने कुरा यहाँ अभिव्यक्त छ । यसरी जेजसरी र जहिलेबाट भए पनि समयसम्बन्धी सम्पूर्ण कुराहरू प्रचलनमा आए र यही नै विश्वव्यापी मान्यतामा स्थापित रहे । यसलाई हामीले मान्नु पर्दछ भन्ने निबन्धको सार रहेको छ । निबन्ध ज्ञानवर्द्धक विषयवस्तुमा आधारित छ । समयचक्रको क्रमसँगै विश्वव्यापी प्रचलनमा प्रयोग भएका वर्ष, महिना, बार तथा दिनसम्बन्धी कुराको जानकारी पस्किनु र त्यसबाट ज्ञान दिनु नै निबन्धको उद्देश्य देखिन्छ ।

४.२.१.३ सापेक्षतावाद सामान्य भ्रलक

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा लिखित विवेच्य निबन्ध लामाछोटा गरी जम्मा २२ अनुच्छेद र ९ पृष्ठ (२४ देखि ३२ पृष्ठ) सम्मको आयाममा फैलिएको छ । यो पनि वैज्ञानिक तथ्यका कुरालाई जानकारीमूलक तरिकाले वस्तुपरक वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको निबन्ध हो ।

निबन्धको विषयवस्तु विज्ञानको तथ्य प्रसङ्गबाट ग्रहण गरिएको छ । यहाँ निबन्धकारले कुनै दुई ठाउँबीचको दूरीको मापन सापेक्षताका आधारमा गर्नुपर्ने कुराको अभिव्यक्ति दिएका छन् । कुनै एक ठाउँबाट अर्को ठाउँको दूरीको नाप थाहा पाउन पैदल र सवारी साधनबाट जाँदा लाग्ने समयको निक्यौल गरी पैदल जाँदा लागेको समय र सवारी साधनबाट जाँदा लागेको समयका आधारमा ती दुई ठाउँको

स्थितिसम्बन्ध अर्थात् सापेक्षता बुझ्न सकिने कुरालाई यहाँ निबन्धकारले काठमाडौं र भक्तपुरबीचको दूरीमा पैदल र सवारी साधनलाई लाग्ने समयको दृष्टान्त दिई प्रस्ट पारेका छन् । यसरी समयको सापेक्षताको नाप पत्ता लगाउन एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा यात्रा गर्दा यात्राको वेग वा गतिको नाप लिनुपर्ने र त्यो सापेक्षता बुझ्नलाई दिक् अर्थात् ठाउँ र काल अर्थात् समयलाई ठिकसित सम्झनु आवश्यक रहेको कुरा निबन्धकारले बताएका छन् । त्यस्तै एउटा ठाउँको दिक् र कालसँग अर्कोठाउँको दिक् र काल फरक हुने कुरालाई निबन्धकारले केही पौराणिक किम्बदन्ती र केही उदाहरणसहित प्रस्तुत गरेका छन् । कुनै एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जाँदा छाडेर गएको ठाउँको अवस्थिति, छाडेको समय र पछि फर्केर आएको समयमा समान नरही फरक हुने र त्यही फरक हुनु नै समयको सापेक्षता हो भन्ने सापेक्षतासम्बन्धी जानकारी यहाँ प्रस्तुत भएको छ । दिक् र कालको आयामलाई सापेक्षिक भावमा राखेर सापेक्षताको कुरा बुझ्न सरल हुने तथा वस्तुको सापेक्षिक स्थिति र अवधिद्वारा दिक् र कालको तथ्य पत्ता लाग्ने दिक् कालको सापेक्षतासम्बन्धी कुराको जानकारी प्रस्तुत गर्नु निबन्धकारको अभिप्राय देखिन्छ ।

यसरी दिक् र कालको अवस्थाबाट सापेक्षता पत्ता लाग्ने हुँदा यसको अध्ययन र प्रयोगद्वारा आजको वैज्ञानिक युगमा अनेकौं चमत्कार गर्न सकिन्छ भन्ने विचार निबन्धमा व्यक्त भएको छ । त्यस्तै विज्ञानको नयाँनयाँ प्रयोग र चमत्कारद्वारा विज्ञानवादीहरूले मानव साधनका निम्ति गरेको विविध वैज्ञानिक आविष्कारहरू आज मामुली बन्दै गएका छन्; विज्ञानले संसारलाई जितेको छ; यस्तो हुँदै गएमा एकदिन हामी सर्वसाधारणलाई समेत विज्ञानको आविष्कार नौलौं लाग्न छाड्ने छ भन्ने निबन्धको सार रहेको छ भने दिक् र कालको मापनद्वारा सापेक्षतावादको झलक प्रस्तुत गर्नु निबन्धको उद्देश्य रहेको छ ।

४.२.१.४ हाम्रो संस्कृति लोक-विवाह प्रथा

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा लिखित विवेच्य निबन्ध यस सङ्ग्रहमा चौथो निबन्धका रूपमा सङ्गृहीत छ । यो निबन्ध कुनै अति लामा कुनै अति छोटो र कुनै मझौला गरी जम्मा १६ अनुच्छेद र ६ पृष्ठमा संरचित छ ।

हाम्रो संस्कृतिमा प्रचलित लोकविवाह प्रथालाई निबन्धकारले वैयक्तिक धारणाअनुसार वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको यो निबन्ध वस्तुपरक निबन्ध नै हो । नेपाली समाजमा विद्यमान विभिन्न जातजातिहरूमा प्रचलित संस्कृति र खासगरी लोक विवाह प्रथासम्बन्धी चर्चा विवेच्य निबन्धको विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत छ । निबन्धकारले सृष्टिको निरन्तरताको निमित्त स्त्री तत्त्व र पुरुष तत्त्वको सम्मिलनको आवश्यकतासम्बन्धी अभिव्यक्ति दिदै यो सम्बन्ध दाम्पत्य जीवनमा कायम रहने र यसका लागि विवाह एउटा अनिवार्य तत्त्व रहेको यथार्थलाई यस निबन्धमा मूल कथ्यका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । निबन्धकार यहाँ विवाहको पारिभाषिक अर्थ प्रस्तुत गर्दै भन्छन्- *मानवजातिका विवेक र विचारपूर्ण मान्यता एवम् आदर्शको परिधिभित्र स्थापना गरिने दाम्पत्य सम्बन्धको परिपाटीलाई विवाह भनिन्छ जसले अनियन्त्रित पशुवृत्तिको परिशोधन गरी मानवचोलाका शरीर, मन, बुद्धिको सर्वतोमुखी विकासद्वारा नरनारीको सु-सभ्य जीवनमा सुखसमृद्धि ल्याउछ* (पृ. ५७) । सृष्टिको निरन्तरता दाम्पत्य जीवन नभएका देहधारीहरूबाट पनि सम्भव छ तर मानव मात्र त्यस्तो प्राणी हो जसले दाम्पत्यको आवश्यकता महसुस गर्दछ । यही दाम्पत्य जीवनका लागि आवश्यक रहेको तत्त्व विवाह पनि नेपाली समाजमा विभिन्न जातजाति, भाषाभाषी, धार्मिक तथा सांस्कृतिक चालचलनअनुसार तिनको प्रथा अलगअलग रहेको कुरालाई निबन्धकार लाकौलले यस निबन्धमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसका माध्यमबाट निबन्धकार के कुरा स्पष्ट पार्न चाहन्छन् भने दाम्पत्य सम्बन्धका लागि विवाह एउटा आधिकारिक आधार भए पनि त्यसका निमित्त यी विविध अन्ध प्रथाभन्दा स्त्रीपुरुषको आत्मीय मिलनबाट भएको एकात्मकता नै उत्तम हुन्छ । यसरी उनी स्त्रीपुरुषको परस्पर आशक्तिबाट हुने दाम्पत्य सम्बन्ध सभ्य समाजका लागि ग्राह्य रहने कुरामा आफ्नो मत व्यक्त गर्दछन् ।

यस निबन्धमा निबन्धकार लाकौल विवाहसम्बन्धी संस्कारगत लोकप्रथाको पूर्ण विरोधी नदेखिए पनि उनको अभिव्यक्तिबाट त्यसको सुधार र संशोधन हुनुपर्दछ भन्ने बुझिन्छ । हाम्रो संस्कृति भनेको सदाचार हो । यही रीति विवाहमा पनि लागू हुनुपर्दछ भन्ने संस्कारसम्बन्धी आफ्नो दृष्टिकोणलाई निबन्धकारले यहाँ व्यक्त गरेको पाइन्छ । विवाहका नाममा नेपाली समाजमा विद्यमान लोकप्रथा नेपाली संस्कृति झल्काउने एउटा आधार वा माध्यम भए पनि तिनको सुधार र संशोधन गरिनु पर्दछ र नारी पुरुषको पारस्परिक अनुरागबाट उत्पन्न दाम्पत्य सम्बन्धको स्थापना गरी सभ्य समाजको पहिचान गराउनु पर्दछ भन्ने भाव यस निबन्धले बोकेको छ । मानव सृष्टिको निरन्तरताका लागि दाम्पत्य जीवनको आवश्यकता र त्यसमा पनि संस्कारबाट बाँधिएको दाम्पत्य बन्धनभन्दा आत्मीय अनुरागबाट कायम भएको दाम्पत्य जीवन सुखमय हुन्छ भन्ने सन्देश दिनु निबन्धको मूल उद्देश्य देखिन्छ ।

४.२.१.५ अन्तरिक्ष-प्रवेश शुक्र ग्रह

प्रस्तुत निबन्ध यस सङ्ग्रहको पाँचौँ निबन्ध हो । यसको संरचना लामाछोटा गरी जम्मा ३७ अनुच्छेद र १४ पृष्ठमा तयार भएको छ । यो विज्ञानमा आधारित तथ्य कुराहरूलाई विवरणात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको निबन्ध हो ।

यस निबन्धमा अन्तरिक्षमा अवस्थित शुक्र ग्रहको वस्तुस्थितिबारे जानकारी लिनका लागि पृथ्वीबाट पटकपटक भेनेरा नामक यान प्रक्षेपण गरिएको प्रसङ्गलाई मूल विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अन्तरिक्षमा रहेका नौओटा ग्रहहरूको विवरण दिँदै अन्तरिक्षमा तिनको स्थिति, सूर्य र चन्द्र ग्रहणको अवस्थामा राहु र केतु ग्रहको भूमिका, सूर्यबाट पृथ्वी, चन्द्र आदि ग्रहहरूको दूरीको अवस्था , चन्द्रले पृथ्वीको परिक्रमा गर्दा हुने त्यसको दूरीको अवस्था तथा शुक्रले सूर्यको परिक्रमा गर्दा नजिक तथा टाढा हुँदाको दूरीको अवस्था र परिक्रमा गर्दाको गतिको अवस्थाजस्ता वैज्ञानिक तथ्यका कुराहरूलाई निबन्धको विषयवस्तुमा जानकारीमूलक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । ग्रहहरूको उदयकालसँग सूर्यको सम्बन्धलाई दर्शाउँदै यिनै ग्रहको उदय र अस्तको स्थितिलाई हिन्दू संस्कृतिमा धार्मिक आस्थाका रूपमा स्वीकारिने धार्मिक परम्पराको

परिचयसमेत यहाँ प्रस्तुत भएको छ । अझ यो भन्दा पनि शुक्र ग्रहको अनुसन्धान र त्यसबाट मिलेको सफलताबारे चर्चा गर्नु नै निबन्धको मूल उद्देश्य देखिन्छ ।

पृथ्वीबाट चन्द्र ग्रह नजिक रहेकाले त्यसको अनुसन्धान कार्यमा अमेरिकाली अन्तरिक्षयात्री दलले एपोलो नामक यान पटकपटक प्रक्षेपण गरी सफलता प्राप्त गरेको थियो । पृथ्वीबाट चन्द्रपछि अर्को नजिकको ग्रह शुक्र रहेकाले अन्तरिक्षसम्बन्धी वैज्ञानिकहरूको खोजपूर्ण दृष्टिको अर्को केन्द्रविन्दुका रूपमा शुक्र ग्रह रहेको र यसको अनुसन्धानमा सोभियत सङ्घ क्रियाशील रही केही सफलता प्राप्त गरेको तथ्यलाई निबन्धको मूल कथ्यका रूपमा उभ्याइएको छ ।

यहाँ शुक्र ग्रहको अनुसन्धानमा भेनेरा नामक यान १, २, ३ गर्दै क्रमशः आठौँ पटकसम्म प्रक्षेपण गर्दा पनि त्यसको बाहिरी आवरणको जानकारीबाहेक भित्री तथ्य कुरा थाहा हुन बाँकी रहेकाले अन्वेषण तथा अनुसन्धानको काम सरल र सहज नरहेको कुरा निबन्धकारले सूचित गरेका छन् । यहाँ यी कुरालाई पुष्टि गर्न उदाहरण प्रस्तुत गर्दै उनी भन्छन् - *पृथ्वीकै धराको कुरोबारे दसौँ लाख वर्षदेखि मानिसको बसोबास भइसकेर पनि ७५ प्रतिशतभन्दा बढी ज्ञान पाउन अझ बाँकी रहेकाले मानिसले भौतिक जगत्बारे थोरै मात्र जानकारी पाउन सकेका छन् । त्यसैले यस कार्यमा निरन्तर लागिपरिरहे मात्र विश्वब्रह्माण्डको ज्ञान विज्ञानसम्बन्धी उपलब्धी हासिल गर्न सकिन्छ (पृ. ७३) ।* निबन्धको मूल सार पनि यही नै रहेको छ । त्यस्तै विश्वका विभिन्न ठूलाठूला राष्ट्रहरूले हालसम्म पाँचसय जति यान अन्तरिक्षमा प्रक्षेपण गरेर जति ज्ञान उपलब्ध गरेका छन् । त्यो भन्दा बढ्ता थाहा पाउनलाई अनुसन्धानको प्रक्रिया निरन्तर रहनु पर्ने कुरामाथि निबन्धकारको जोड रहेको देखिन्छ । *पृथ्वीमा बसेर मानिसले विश्वब्रह्माण्डका धेरै नयाँ कुरा जानी नयाँ उपलब्धि गर्न सक्ने भएकाले एकदिन अन्तरिक्ष मन्थन गरी ग्रह ताराहरूबाट मानव जातिले कामधेनु पनि भेटाउन सक्ने (पृ. ७५)* आशा निबन्धकारले यहाँ व्यक्त गरेका छन् । वैज्ञानिक अनुसन्धानको निरन्तरताबाट नयाँनयाँ ज्ञानको उपलब्धि र प्रगति हुन्छ भन्ने सन्देश यस निबन्धले दिएको छ । यसर्थ यो निबन्ध पाठकका लागि ज्ञानवर्द्धक साबित हुन्छ ।

४.२.१.६ मोतीराम भट्ट नेपालेन्दु

विवेच्य निबन्ध यस सङ्ग्रहको छैठौँ निबन्ध हो । यहाँ लामाछोटा र कुनै ३ हरफका अति छोटा गरी जम्मा २५ अनुच्छेद र १० पृष्ठमा यसको बाह्य सङ्गठन निर्माण भएको छ । मोतीरामको साहित्यिक योगदानमा हरिश्चन्द्र भारतेन्दुको प्रेरणा र प्रभावसम्बन्धी चर्चामा निबन्धको विषयवस्तु केन्द्रित रहेको हुनाले यसको संरचनामा मोतीराम भट्टका तथा भारतेन्दुका कतिपय कवितांशलाई समेत समावेश गरिएको छ ।

यस निबन्धमा नेपाली साहित्यका युवाकवि मोतीरामको अध्ययनका निमित्त वनारस प्रवेश, भारतेन्दु हरिश्चन्द्रसँगको भेट र उनको प्रेरणाबाट प्रभावित भई मोतीराम भट्टले नेपाली साहित्यमा गरेको योगदानजस्ता कुराहरूलाई वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । निबन्धको मूल विषयवस्तु यिनै मोतीरामको साहित्यिक योगदानको चर्चामा केन्द्रित रहेको छ । निबन्धको शीर्षकले यहाँ मोतीराम भट्ट भारतीय साहित्य तथा भाषासेवी भारतेन्दु हरिश्चन्द्रका अभिन्न मित्र रहेको लक्षित गर्दछन् ।^{१५२} यिनै भारतेन्दुको संसर्गले मोतीराम भट्टमा नेपाली भाषा तथा साहित्य सेवाप्रति यति ठूलो प्रेरणा मिलेको हो । भारतेन्दुले हिन्दी साहित्यका लागि जेजे र जतिजति गर्दै गए त्यही सिको गरेर मोतीरामले पनि नेपाली भाषा र साहित्यको उत्थानका निमित्त दत्तचित्त भई लागिपरेर नेपाली भाषा र साहित्यलाई आजको यस अवस्थामा पुऱ्याउन सफल रहेको कुरालाई निबन्धमा चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली साहित्यको दयनीय अवस्था रहेको समयमा मोतीरामको आगमन वरदान साबित भएको कुरा नै निबन्धको कथ्य देखिन्छ । आजको साहित्यिक प्रतिष्ठा र नेपाली भाषाको प्राण रक्षा गर्न मोतीरामले जुन योगदान गरे वास्तवमा त्यो अद्वितीय छ भन्नु निबन्धको मूल कथ्य हो । हिन्दी भाषा र साहित्यको उत्थानमा हरिश्चन्द्रले गरेको योगदानको मूल्याङ्कनस्वरूप पण्डित रामेश्वर दत्तद्वारा भारतेन्दु उपाधि दिइएको र उनकै प्रेरणाबाट मोतीरामले नेपाली भाषा र साहित्यको उत्थानमा लागि परेर दयनीय अवस्थामा रहेको नेपाली भाषा र साहित्यलाई जगाएको हुँदा उनलाई नेपालका भारतेन्दु हैन नेपालेन्दु उपाधिले सम्मानित गर्नुपर्ने प्राध्यापक राजनाथ

---

^{१५२} ऐजन ।

पाण्डेको विचारलाई निबन्धकारले निबन्धको अन्त्यतिर दर्शाएका छन् । यसै आधारमा उनले मोतीराम भट्ट हाम्रा नेपालेन्दु हुन् भन्ने भावको अभिव्यक्तसमेत दिएका छन् । यसर्थ यहाँ भारतेन्दु र मोतीरामका साहित्यिक योगदानको तुलनात्मक लेखाजोखा गर्दै जसरी भारतमा हरिश्चन्द्र 'भारतेन्दू' उपाधिले सम्मानित भए त्यसरी नै नेपालमा मोतीराम भट्ट 'नेपालेन्दू' उपाधिले सम्मानित हुनु पर्ने निबन्धको आशय रहेको छ भने नेपाली साहित्यको उत्थानमा मोतीरामको योगदानबारे चर्चा र जानकारी प्रस्तुत गर्नु यसको उद्देश्य देखिन्छ ।

४.२.१.७ कविता-शाश्वत अनुभूति

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा लिखित 'कविता-शाश्वत अनुभूति' शीर्षकको निबन्ध यस सङ्ग्रहको सातौँ निबन्ध हो । यो लामाछोटा गरी २२ अनुच्छेद र १० पृष्ठमा संरचित छ भने निबन्धको बीचबीचमा कविताको अर्थलाई प्रस्ट पार्ने हेतुले वाल्मीकि रामायणको एक श्लोक, लेखनाथ र म.वी.वि. शाहका कवितांशको एकएक श्लोक, उषा सूक्तका केही श्लोक, युजुर्वेदको एक श्लोक र श्रीमद्भागवत् गीताको एक श्लोकलाई दृष्टान्तस्वरूप उद्धृत गरिएका छन् ।

यस निबन्धमा कविताको अर्थ र परिभाषालाई निबन्धकारले वस्तुपरक शैलीमा अभिव्यक्त गरेका छन् । निबन्धको विषयवस्तु कविताको शाश्वत चिन्तनसम्बन्धी व्याख्यामा केन्द्रित रहेको छ । यहाँ निबन्धकार कविता के हो ? भन्ने कुराको जवाफ दिन निबन्धको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै प्रयत्नशील देखिन्छन् । यस क्रममा उनी कविताको अर्थलाई तथा परिभाषालाई पुष्टि गर्न विभिन्न दृष्टान्तसहित प्रस्तुत भएका छन् ।

उनले कवितालाई लेखक तथा पाठकको सहृदयले बुझ्ने शाश्वत अनुभूति हो भन्दै कविता लेख्ने मात्र नभएर पढ्ने पनि सहृदयी हुनुपर्दछ अनि मात्र कविताको अर्थ शाश्वत बन्छ भन्ने कवितासम्बन्धी आफ्नो धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । कवितामा वास्तविकताको नितान्त आवश्यक रहने कुरालाई उनले ऋषि वाल्मीकिको घाइते क्रौञ्च देखी विचलित हृदय कविताको भावमा स्फुरण भएको दृष्टान्त दिएर प्रष्ट पार्न

चाहेका छन् । कविताका सम्बन्धमा अनगिन्ती परिभाषाहरू भए पनि निबन्धकार कवितालाई कविको आफ्नो भावना, विवके, विचार, कल्पना, उद्वेग, आशक्ति, रस, ध्वनि इत्यादि गुणहरूमा कुनै न कुनै अँगाले मूल आधार वास्तविकताबाट प्रस्फुटित हुने अनुभवको अभिव्यञ्जना नै यथार्थ कविता हो (पृ. ९९) भनी आफ्नो कवितासम्बन्धी परिभाषा व्यक्त गर्दछन् । त्यस्तै कविताको अर्थलाई अझ स्पष्ट र विस्तृत पार्न उनी कविलाई सितार, रेडियोको ट्रान्समिटर, कवितालाई रेडियोको प्रसारण तथा पाठकलाई सितारको झन्कार र रेडियोको रिसिभरसेटसँग तुलना गर्दछन् । जसरी ट्रान्समिटरको प्रसारण फेला पार्न रिसिभर सेट मिलाइन्छ, त्यसरी नै कविताको भाव ग्रहण गर्न पाठकले आफ्नो हृदय खुला पारी कविताको भावसँग मिलाउनुपर्छ, अनि मात्र सहृदयी भइन्छ, र कविको अभिव्यक्त भावना ग्रहण गर्न सकिन्छ, भन्ने कुरालाई निबन्धकारले प्रस्ट पार्न चाहेको बुझिन्छ । कविता अनुभव हो, अनुभूत हृदयको विषय हुनाले यो सूक्ष्म र गहन हुन्छ र यस्तो सूक्ष्मातिसूक्ष्म विषयलाई ध्वन्यात्मक सङ्केत भाषाको माध्यमद्वारा छर्लङ्ग्याउनु सजिलो नहुने (पृ. ९९) । कुरालाई निबन्धकारले अङ्ग्रेजी कवि यिट्सको भनाइ प्रस्तुत गरी पुष्टि दिएका छन् । त्यसैले उनी कवितालाई हृदयको भाषाले लेखिएको टेलिग्रामको उपमा दिँदै भाषा सरल भए पनि कविताको अर्थ गम्भीर हुने र जति पटक पढे पनि यसमा नवीनता रहरिहन्छ, भन्ने धारणा व्यक्त गर्दछन् । कविताको सम्बन्धमा अझ उनको भनाइ यस्तो छ - कविताको उद्देश्य शिक्षा, आदेश अथवा प्रचार नभए तापनि कविताको समान अनुभवमा पाठकले कविताबाट प्रेरणा नपाउने चाहिँ होइन (पृ. १०६) । उनी निबन्धको अन्त्यतिर कवितालाई कुनै पनि बन्धनको प्रयोजन नहुने भएकोले ती बन्धनभिन्न रहेका प्रतिष्ठित ठूला व्यक्तिहरूभन्दा कविले बढी सम्मान पाउने र उसको यश विश्वव्यापी हुने कुरा बताउँछन् । वेदमा परिभाषित काव्य शाश्वत छ - न यो विलाउँछ न ओइलाउँछ (पृ. १०७) भन्ने वाक्यांशका आधारमा निबन्धकार लाकौलले कवितासम्बन्धी अर्थ र परिभाषालाई आफ्ना केही व्यक्तिगत धारणासहित यहाँ प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

कविता हृदयग्राह्य वस्तु भएकाले यसलाई कुनै सीमा वा बन्धनभिन्न जकडनु हुँदैन । यो स्वतन्त्र रहनु पर्दछ । साहित्यका अरू अङ्गमा जस्तै यसलाई कडा नियमको

बन्धनले बाँधेर यसको अर्थलाई गाह्रोसाह्रो पार्नु बाञ्छनीय होइन । यदि यस्तो गरियो भने कवितामा कृत्रिमता आउँछ; यसमा त स्वतस्फूर्त अभिव्यक्ति हुनुपर्दछ भन्ने भाव निबन्धले व्यक्त गरेको छ । कविताको अनादिकाल, उत्पतिको प्रसङ्ग र कवितासम्बन्धी विविध अर्थहरूबाट कविता शाश्वत वस्तु हो भन्ने सन्देश दिनु निबन्धको उद्देश्य देखिन्छ ।

४.२.१.८ वेदमा दीक्षान्त उपदेश : समाज-नीति

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा लिखित 'वेदमा दीक्षान्त उपदेश : समाज-नीति' शीर्षकको निबन्ध यस सङ्ग्रहको आठौँ तथा अन्तिम निबन्ध हो । यो निबन्ध लामाछोटा गरी जम्मा ६२ अनुच्छेद र २० पृष्ठमा संरचित छ । साथै वेद तथा उपनिषद्सम्बन्धी दर्शनको चर्चामा आधारित विषयवस्तु रहेको यस निबन्धका बीचबीचमा दृष्टान्तस्वरूप तिनका कतिपय सूक्तहरूलाई समेत उद्धरण गरिएको छ । आयतनका हिसाबले यो निबन्ध यस सङ्ग्रहका अन्य निबन्धका तुलनामा बृहत् देखिन्छ ।

वस्तुपरक शैलीमा लेखिएको विवेच्य निबन्ध दर्शनसम्बन्धी विषयवस्तु भएको निबन्ध हो । वेदअन्तर्गतको अध्यात्म दर्शनलाई केन्द्रविन्दु बनाई लेखिएको यस निबन्धमा केही विज्ञानसम्बन्धी दृष्टिकोण पनि व्यक्त भएको छ ।^{१५३} यहाँ वेदको दर्शनसम्बन्धी चर्चा गर्ने क्रममा वेदका शाखाहरूको परिचय, तिनका ऋचा तथा सूक्त सङ्ख्याहरूको सामान्य परिचय र तिनको अर्थ र परिभाषासमेतलाई निबन्धकार लाकौलले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । वेदको अर्थ प्रस्तुत गर्ने क्रममा वेद के हो, यो कति पुरानो र महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हो, यसले मानिसका घरव्यवहारका कुरादेखि लिएर यस पृथ्वीको आकाश र भूलोकबारेको गहिरो कुरासमेतलाई कसरी बताएको छ ^{१५४} भन्ने कुराहरूको अभिव्यक्ति यहाँ निबन्धकारले दिएको पाइन्छ । त्यसैगरी उपनिषद्को ज्ञान

^{१५३} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध, पूर्ववत् ।

^{१५४} ऐजत ।

र दर्शनसम्बन्धी चर्चा गर्दै त्यसबेला एउटा बालक विद्या अध्ययन गर्न जाने क्रममा कसरी जन्मदेखि मृत्युसम्मका कुरामा पूर्ण अवगत भई जीवन र व्यवहारको अपरिचित क्षेत्रमा प्रवेश गरी सङ्घर्ष गर्दथ्यो भन्ने कुराको चर्चासमेत गरिएको छ।^{१५५}

वेदमा ज्ञान र विज्ञान दुवै कुरा भेट्न सकिन्छ। त्यसैले ती दुवै कुरालाई सदुपयोग गरी समन्वयात्मक ढङ्गबाट मानव जातिले अधि बढ्नु पर्दछ र ती दुईमा एकमात्र अँगालेर उन्नतिको पथमा लम्कनु असफल हुनु हो भन्ने कुरालाई उनी *यदि कुनै राष्ट्र एकोहोरो भौतिक उन्नतितर मात्र लाग्छ भने त्यो अन्धकारमा फस्छ* (पृ. ३८) भन्ने दृष्टान्त दिएर पुष्टि गर्न चाहन्छन्। यसर्थ ज्ञान र विज्ञानको विवेचनात्मक सन्तुलनद्वारा राष्ट्रराष्ट्रले होस वा राष्ट्रसङ्घले समस्या समाधान गर्न ती दुवै साधनशक्तिलाई समन्वयमा लैजानु आवश्यक छ भन्दै आजको विश्वसमुदायलाई ज्ञान र विज्ञानको समन्वयले मात्र उन्नति, प्रगति हुने कुरातर्फ सचेत गराउन वेदका दर्शनहरू अति उपयोगि रहेको कुरातर्फ निबन्धकार लक्षित गर्दछन्। यहाँ वेदका यिनै दर्शनहरूका माध्यमबाट निबन्धकार एकातिर विश्वशान्तिको कामना, विश्वमानवकल्याण तथा विश्वबन्धुत्वको पाठ पढाउन चाहन्छन् भने अर्कातिर वैदिक दीक्षान्त उपदेश नीतिलाई सम्झाएर विश्वविधायक एवम् शैक्षिक निकायहरूको ध्यान आकर्षित गराउन चाहन्छन्। निबन्धकार लाकौल आजको जडवादी शिक्षाप्रणालीप्रति असन्तुष्ट रहेकाले वेदको दीक्षान्त उपदेशलाई सम्झाएर त्यसको पालना गर्नुपर्ने कुरामा आफ्नो अभिव्यक्ति दिन पुगेका छन्। आजको जडवादी तथा भौतिकवादी जगत्मा शिक्षा पनि त्यस्तै बन्दै गएकाले राष्ट्रराष्ट्रका बालकहरूलाई जडवादतिर लैजान मार्गनिर्देश गरेको कुराप्रति निबन्धकार चीनतनशील देखिन्छन्। त्यसैले आजको यस भौतिक जडवादी विश्वसमुदायलाई वेदको दीक्षान्त उपदेश सम्झाउनु पर्ने आवश्यकता महसुस गर्दछन्। आजको विश्व भौतिक उन्नतिको होडवाजीमा लागेर बर्बादीको पथमा लम्किरहेको छ। विश्वमानवसमुदाय भौतिक लोभ, ईर्ष्या, छल, कपटका कारण भ्रष्ट र जडवादी बन्दै गएको कुराप्रति लक्षित गर्दै यसबाट सुधारको मार्ग अपनाउनुलाई वेदको दर्शन र विचारलाई पछ्याउनु पर्दछ। यस्तो गर्न सकेमात्र सारा

---

^{१५५} ऐजन।

दुःख र सङ्कट दूर हुनेछ भन्ने भाव तथा विचार निबन्धले व्यक्त गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी वैदिककालको समाजदर्शन, शिक्षानीति, उपदेशजस्ता कुराहरूबाट आजको मान्छेले पाठ सिक्नुपर्दछ भन्ने सन्देश यस निबन्धले दिएको पाइन्छ ।

४.२.१.९ निष्कर्ष

वि.सं. २०३५ मा प्रकाशित नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध २०२२ सालदेखिको एक दशकभित्र देखिएका सङ्कलित निबन्धहरूको सङ्ग्रह हो जसमा उनको साहित्यिक, सांस्कृतिक विचार पोखिएका छन् । यी निबन्धहरूमा निबन्धकार लाकौलको गहिरो अध्ययन र अनुभव परिलक्षित भएका छन् । दर्शन, ज्ञान, विज्ञान, साहित्य तथा सांस्कृतिक जस्ता विविध विषयवस्तुमा आधारित यी निबन्धहरू बौद्धिक किसिमका तथा ज्ञानोपयोगी छन् । उनका यी निबन्धहरूमा कतै विज्ञानको दर्शन पाइन्छ भने कतै ज्ञानको दर्शन पाइन्छ । त्यस्तै कतै वेद उपनिषदको दर्शन सम्झाएर त्यसतर्फ आजको युगको ध्यानाकर्षण गराइएको छ । आजको युग भौतिक उन्नतिको होडबाजीमा लागेर आफ्नो अस्तित्वलाई पतनको दिशातर्फ धकेलिरहेको अवस्थामा निबन्धकार लाकौल तिनको सुधारको अपेक्षा गर्दछन् । युगको समुन्नतिको लागि वेदको अध्यात्म दर्शनलाई अनुसरण गरेर अगि बढ्नु पर्छ; ज्ञान र विज्ञानको समन्वयमा राष्ट्रको उन्नति हुन्छ भन्ने कुरालाई उनका निबन्धहरूले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । त्यस्तै कतै नेपाली समाजको संस्कृति, प्रथा, रीतिरिवाजको चर्चा गर्दै तिनको सुधार र संशोधनबाट सभ्य समाजको पहिचान बनाउनु पर्ने कुरासमेत उनका निबन्धमा अभिव्यक्त भएको छ । यस्तै उनका कतिपय निबन्धहरूमा साहित्यसम्बन्धी चिन्तन, विचार आदिको अभिव्यक्तिसमेत पाइन्छ । यसरी आफ्नो अध्ययन र अनुभवबाट प्राप्त विविध ज्ञान, विज्ञान, दर्शन तथा साहित्यसम्बन्धी गहन विषयवस्तुलाई निबन्धात्मक अभिव्यक्ति दिनु लाकौलको मूल वैशिष्ट्य देखिन्छ ।

४.३ वीर बलभद्र खण्डकाव्यको अध्ययन

वीर बलभद्र खण्डकाव्य वि.सं. २०३५ मा प्रथम पटक प्रकाशित भएको हो । त्यसपछि २०४६ सालमा दोस्रो संस्करण र २०५२ सालमा तेस्रो परिमार्जित र

परिवर्धित संस्करणका रूपमा यसको प्रकाशन भएको हो । उनलाई यो काव्य लेख्ने प्रेरणा र उत्साह विभिन्न रूपमा प्राप्त भएको पाइन्छ । इतिहासकार सूर्यविक्रम ज्ञवालीद्वारा लिखित **वीर बलभद्र** शीर्षकको जीवनी पुस्तकको अध्ययन, अङ्ग्रेजी भाषामा लेखिएको **द इन्भेन्सन अफ नेपाल** शीर्षकको पुस्तक अध्ययन तथा **खलंगा गढी नालापानी** शीर्षकको पुस्तक अध्ययन गरेपछि कवि वैकुण्ठप्रसाद लाकौललाई **वीर बलभद्र** काव्य लेख्ने प्रेरणा तथा उत्सुकता जागेको कुरा उनले काव्यको भूमिकामा उल्लेख गरेका छन् । लाकौलले प्रस्तुत काव्य आफ्नै जन्मस्थान काठमाडौं मै बसेका बेला तिनै **वीर बलभद्र**को जीवनीबाट प्रभावित भई लेखेका हुन् । यो नेपाली इतिहासको एउटा गौरवपूर्ण घटनामा आधारित ऐतिहासिक खण्डकाव्य हो । राष्ट्रको एउटा महत्त्वपूर्ण अध्यायमा आउने स्वनामधन्य **वीर** चरित्र र **वीरता**लाई रोचक र तथ्यपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गर्नु यस काव्यको उद्देश्य रहेको छ । यसरी **वीर बलभद्र**को जीवनीलाई आधार बनाई आफ्नो प्रतिभालाई कवि लाकौलले पद्यात्मक शैलीमा प्रस्फुटित गरेका छन् । कवि लाकौलद्वारा रचित **वीर बलभद्र** खण्डकाव्यलाई निम्न बुँदाका आधारमा यहाँ अध्ययन गरिएको छ ।

- १ शीर्षक
- २ संरचना
- ३ विषयवस्तु
- ४ लयविधान
- ५ बिम्बालङ्कारविधान
- ६ रसविधान
- ७ भाषाशैली
- ८ निष्कर्ष

४.३.१ शीर्षक

शीर्षक कविताकृतिको गोरेटो हो जसले श्रृङ्खलित यात्रा गराउन मद्दत पुर्याउँछ । शीर्षक केवल कविता कृतिको नामकरण मात्र नभएर कृतिको सारभूत

भाव विचारको सूचक, सङ्केत वा उद्घाटक पनि हो ।^{१५६} त्यसैले कृतिको भाव विचारसँग शीर्षकको तालमेल हुनु अत्यावश्यक हुन्छ । वास्तवमा भन्ने हो भने कुनै पनि कृतिको शीर्षकबाट त्यसको मूलभाव, विचार प्रस्टिने गर्दछ । वीर बलभद्र काव्यमा बलभद्रको वीरता, पराक्रम, युद्धकौशलता आदिको चर्चा गरिएको हुनाले काव्यको भावसँग शीर्षकको तालमेल मिलेको देखिन्छ । वि.सं. १८७१ मा नेपाल र अङ्ग्रेजबीच भएको खलङ्गाको युद्धमा वीर योद्धा बलभद्रले विना अस्त्र तथा अङ्ग्रेज सेनाका तुलनामा अत्यन्त न्यून सेना लिएर वीरतापूर्ण युद्ध लडि अङ्ग्रेजहरूलाई आच्छुआच्छु पार्न सफल भएको घटनालाई आधार बनाई प्रस्तुत कृतिको शीर्षक वीर बलभद्र राखिएको छ । तिनै वीर योद्धा बलभद्रको वीरता तथा पराक्रमको गाथालाई मूल आधार मानी राखिएको प्रस्तुत शीर्षक सार्थक देखिन आउँछ ।

४.३.२ संरचना

संरचना कविताको स्वायत्त एकाई मानिन्छ ।^{१५७} संरचना कुनै वस्तुको निर्माण तत्त्व वा संरचना घटकहरूको परस्पर सम्बन्धको समग्रता हो ।^{१५८} कवितामा तीन संरचना पाइन्छन् -आख्यानात्मक, नाटकीय र प्रगीतात्मक ।^{१५९} प्रगीतात्मक संरचना भएको कवितामा एउटै मुख्य भाव वा विचारको पुनरावृत्ति पाइन्छ ।^{१६०} वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको वीर बलभद्र काव्यमा पनि वीर बलभद्रको वीरता, पराक्रमजस्ता कुरालाई नेपाल र अङ्ग्रेजबीचको खलङ्गा युद्धका घटना कै सन्दर्भमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म चर्चा गरिएको

छ । विवेच्य काव्य तीन सर्गमा विभाजित छ र प्रत्येक सर्गको शीर्षक पनि दिइएको छ । पहिलो सर्गमा 'कलंगा युद्ध आरम्भ', दोस्रो सर्गमा 'जिलेस्पी पर्व' र तेस्रो सर्गमा 'कलंगा परित्याग' शीर्षकहरू दिइएको छ । त्यस्तै सर्गैपिच्छे दिइएका मूल

^{१५६} सम्पा. बासुदेव त्रिपाठी र अन्य, नेपाली कविता भाग चार, चौ.सं., (काठमाडौं : २०४५ सा.पं.), पृ. १७ ।

^{१५७} मोहनराज शर्मा, शैली विज्ञान, (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४८), पृ. ३४।

^{१५८} ऐजन, पृ. ३३ ।

^{१५९} दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, चौ. सं., (काठमाडौं :सा. प्र., २०४९), पृ. २० ।

^{१६०} ऐजन ।

शीर्षकअन्तर्गत उपशीर्षकहरू पनि दिइएको छ; जस्तै: पहिलो सर्ग 'कलंगा युद्ध आरम्भ' शीर्षकभित्र सुरुमा मङ्गल वाचन छ; त्यसपछि नेपाल, नेपाली, वीर बलभद्र, कलंगा, आक्रमणको तयारी कलंगाको लागि, कलंगाको दशाजस्ता सातओटा उपशीर्षकहरू रहेका छन् । दोस्रो सर्ग 'जिलेस्पी पर्व' भित्र संकल्प, प्रस्थान, हाँक, पहिलो धावा, जिलेस्पीको आगमन, खटनपटन, र भिडन्त गरी सातओटै उपशीर्षकहरू रहेका छन् भने तेस्रो सर्ग 'कलंगा-परित्याग' शीर्षकभित्र युद्धको लागि, प्रतीक्षा, क्षेपक, किल्लाको मद्दत, किल्लाको त्यागजस्ता पाँचओटा उपशीर्षक तथा अन्त्यमा उपसंहार रहेका छन् । काव्यको पहिलो सर्गमा ११४ ओटा श्लोकहरू रहेका छन् । त्यसैगरी दोस्रो सर्गमा १०६ ओटा र तेस्रो सर्गमा ९२ ओटा श्लोकहरू रहेका छन् । यसरी चार पाउको एक श्लोक हुने जम्मा ३१२ ओटा श्लोक सङ्ख्यामा वीर बलभद्र संरचित भएको छ । काव्यका सम्पूर्ण श्लोकहरू लोकलयमा आधारित सवाई छन्दमा लेखिएका छन् । दृष्टान्तका लागि उद्धृत एक श्लोक :

वीर जाति नेपालमा कुँवरको ख्याति

चलेकै हो अधिदेखि उच्चो खाले जाति

अहिरामका दुई छोरा जयकृष्ण साना

खानदानी पगरी हो सरदार वाना^{१६१} (पृ. ९) ।

कवितालाई आन्तरिक र बाह्य गरी दुई प्रकारका संरचनामा विभाजन गर्न सकिन्छ ।^{१६२} वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको वीर बलभद्र को अधिल्लो आवरण पृष्ठमा युद्धको चित्र, पुस्तकको शीर्षक र तलतिर लेखकको नाम दिइएको छ भने पछिल्लो आवरण पृष्ठमा खलङ्गा गढी नालापानी स्थानको चित्र, तल लेखकको तस्वीर र जन्ममिति तथा स्पिना गधेरमा स्थापित जिलेस्पी र बलभद्रको स्मारकको चित्र संरचित छ ।

^{१६१} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, वीर बलभद्र ते.सं., (काठमाडौं : लेखक स्वयम्, २०५२), पृ. ९।

^{१६२} बासुदेव त्रिपाठी र अन्य, पूर्ववत् ।

४.३.३ विषयवस्तु

प्रस्तुत खण्डकाव्यको विषयवस्तु ऐतिहासिक गाथामा आधारित छ । यहाँ नालापानीको जङ्गलमा भएको लडाईँ र त्यसमा बलभद्र कुँवर एवम् उनका सहयोद्धा साथीहरूले देखाएको वीरता तथा पराक्रमको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । गौरवपूर्ण ऐतिहासिक गाथालाई काव्यको विषयवस्तुको स्रोतका रूपमा ग्रहण गरी कलात्मक प्रस्तुति गर्नु कवि लाकौलको वैशिष्ट्य देखिन्छ । नेपालको ऐतिहासिक इतिवृत्तलाई झल्काउने प्रस्तुत काव्यको प्रारम्भ नेपालको प्रकृतिक सौन्दर्यको वर्णनबाट भएको छ भने काव्यमा वीर बलभद्रको जन्म तथा पारिवारिक पृष्ठभूमि, उनको सेनामा भर्ती र खलङ्गा युद्धको तयारी, अङ्ग्रेजमाथि आक्रमण त्यसपछि युद्धमा विजय भएको घटनालाई श्रृङ्खलाबद्ध तरिकाले पद्यात्मक कथानकमा उनीएको छ । नालापानीको कलङ्गा गढीमा भएको अङ्ग्रेजसँगको युद्धमा नेपालका वीर योद्धा बलभद्र, उनका सहयोद्धा साथीहरू र आइमाई केटाकेटी लगायत छ सयको अति अल्पसङ्ख्यामा रहेका तथा थोरै हातहतियारसहितका नेपालीहरूको निहत्था दलले ढुङ्गामुढा र तीरकमानका भरमा साढे चार हजारको सङ्ख्यामा अत्याधुनिक अस्त्रशस्त्रद्वारा सुसज्जित साम्राज्यवादी शक्तिले अधि सारेको विशाल सेनाको सामना गरेर एक महिनाको अवधिमा पटकपटक परास्त गर्न सफल भएको अद्वितीय वीरताको कुरालाई कवि लाकौलले अति मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । काव्यको उठान नेपालको सुन्दर प्रकृति वर्णनबाट भएर युद्धको तयारी र आक्रमणसँगै विजयमा काव्यको अन्त्य गरिएको छ । कलङ्गा युद्धको चित्रण भएको एउटा श्लोक यस्तो छ -

ओत-आडबाट निस्के फुतुफुतु जब
आइलाग्न बैरीमाथि गर्जिएर तब
बज्रिइँदा नेपालीको खुकुरीका धार
सात पुस्ताकै देख्न थाल्छ वैरी अनुहार^{१६३} (पृ. ७६) ।

^{१६३} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, वीर बलभद्र पूर्ववत्, पृ. ७६ ।

४.३.४ लयविधान

कविताविधाको मुख्य विधागत परिचयाक स्वरूप तत्त्व लयविधान हो । लयका सामान्य र विशिष्ट स्थिति गरी दुईओटा स्थिति हुन्छन् । कविताविधामा विशिष्ट स्थितिको लय हुन्छ । यसैकारण कविता अरू विधाबाट व्यतिरेकी भएको हो ।^{१६४} वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको यस मौलिक कृति **वीर बलभद्र** गेय छन्दको रूपमा नेपाली लोककण्ठमा अभ्यस्त रहेको लोकअन्तर्गतको सवाई लयमा लेखिएको छ । लाकौलका कवितामा पङ्क्तिदेखि पाउ वा अनुच्छेदसम्म लय विद्यमान छ । अन्त्यानुप्रासको प्रयोगले लयलाई तीव्रता बनाएको छ । काव्यमा प्रयोग गरिएको लय उदाहरणका लागि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

सुन सुन पञ्च भद्र एक थोक भन्छु
नालापानी लडाईको सवाई कहन्छु
उदाए ती पशुपति आद्य शक्तिसङ्ग
दङ्ग पर्दै मृदङ्गमा नारीश्वर अङ्ग^{१६५} (पृ.१) ।

विभोर भै सृष्टि रङ्ग ताण्डवको ढङ्ग
सुमङ्गलसाथ नाच्दा भव भयो छर्लङ्ग
त्यै प्रसङ्ग रङ्गस्थली हो हिमवतखण्ड
उमङ्गले परिपूर्ण सब छन्द -वन्द^{१६६} (पृ.१) ।

प्रस्तुत कवितांशको पहिलो श्लोकमा भन्छु, कहन्छु, सङ्ग, अङ्ग तथा दोस्रो श्लोकमा ढङ्ग, छर्लङ्ग, खण्ड, वन्दजस्ता अन्त्यानुप्रासीय योजनाले कवितालाई

^{१६४} कृष्णप्रसाद आचार्य र नारायणप्रसाद गौतम, **आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्य**, (काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक भण्डार, २०६१), पृ. ३१ ।

^{१६५} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, **वीर बलभद्र**, पूर्ववत्, पृ. १ ।

^{१६६} ऐजन ।

लयात्मक तथा गेयात्मक तुल्याएको छ भने उस्तैउस्तै र उही वर्णहरूको पुनरावृत्तिले साङ्गीतिक छनक दिएको छ ।

४.३.५ बिम्बालङ्कारविधान

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा रचित वीर बलभद्र खण्डकाव्यमा विभिन्न स्रोतका बिम्बसन्दर्भहरूको सहज एवम् सुन्दर प्रयोग भएको भेटिन्छ । यस काव्यको शीर्षक वीर बलभद्र नै एक बिम्ब हो । त्यसैगरी यहाँ खलङ्गा गढी, खाँडो, युद्ध, सहिद, तोप, गोला, धन, बन्दुक, घुँयेत्रा, ढुङ्गा, गिद्धेआँखा, माखेसाड्लो, किराँत युगे हतियार, ढुकुरको जोडी, विच्छी, साँप, पाहा, गैँडा, हात्ती, गोही, ब्वाँसो, खोला, डाँडा, हिउँ, भीर, फाँट, तबला, बाँसुरीजस्ता प्राकृतिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भका विविध बिम्बहरू प्रचुर मात्रामा प्रयोग भएका छन् । यी बिम्बहरूको प्रयोगले काव्यमा आवश्यक आलङ्कारिक प्रयोग यथास्थानमा भएको छ । उनको यस काव्यमा आलङ्कारिक बिम्बविधानतर्फ दृष्टि दिँदा विशेष गरी स्वभावोक्ति अलङ्कार र त्यसपछि अनुप्रास र रूपकादि अलङ्कारहरूको प्रयोग पाइन्छ । यिनै विविध अलङ्कार प्रयोगद्वारा काव्य मिठासपूर्ण र श्रुतिमधुर पनि बनेको छ । जस्तै: रूपक अलङ्कार प्रयोग भएको एउटा श्लोक यस्तो छ -

उत्तरमा नेपाली छन्, मरठठा छन् उता

पश्चिममा रणजीत वीर सीख जत्था

तीनैओटा तीनतिर विच्छी, साँप, पाहा

रचनाको गति ठप्प चल्यो मात्र डाहा^{१६७} (पृ.७) ।

यहाँ उपमेय नेपाली, मरठठा र रणजीतलाई उपमान विच्छी, साँप र पाहाको अभेद आरोप गरिएको हुनाले रूपक अलङ्कार आएको छ । स्वभावोक्ति अलङ्कार प्रयोग भएको एउटा कवितांश -

---

^{१६७} ऐजन, पृ ७ ।

रङ्ग गोरो सफा बाहिर भित्र अँगार कालो

निकृष्ट त्यो कति कपटी फिरङ्गीको जालो

सीधा शान्त हामी पक्कै तर हुन्नौ कायर

भिड्छौँ माछौँ वा मरेर बन्छौँ अमर शहीद^{१६८} (पृ. ८) ।

प्रस्तुत कवितांशमा गोरा अङ्ग्रेज र नेपालीका चारित्रिक विशेषतालाई स्वभावोक्तिमूलक चित्रण गरिएकोले यसमा स्वभावोक्तिमूलक आलङ्कारिक सौन्दर्य भल्किएको छ ।

४.३.६ रसविधान

प्रस्तुत वीर बलभद्र युद्धको विषयवस्तुमा आधारित काव्य भएकोले यहाँ वीर रस अङ्गी रसका रूपमा प्रयोग भएको छ भने करुणादि रस अङ्ग रसका रूपमा प्रयोग भएका छन् । वीर रस परिपाक भएका केही श्लोक दृष्टान्तका लागि यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

बाँचे अभै भिड्नुपर्छ जोगाउनु छ शान

हाम्रो जय कामना छ के हो र यो ज्यान

मार्ग सोह्र भौग भोर द्वितीयको तिथि

गाउँदै हिडें ढाल छाती राष्ट्रियता वीर गति^{१६९} (पृ. ७८) ।

भण्डा उच्चो उठाएर फर फरफर

अगि-अगि बलभद्र बाँकी पछि लहर

पानी घाट पुगी पिए “त्राण” भर पेट

भने मावीलाई हाँकदै - गछौँ फेरि भेट^{१७०} (पृ. ७८)

---

^{१६८} ऐजन, पृ. ८ ।

^{१६९} ऐजन, पृ. ७८ ।

माथि उद्धृत कवितांशको पहिलो श्लोकमा जय कामनाको निमित्त जिउँदो रहुन्जेल र ज्यान छुट्नुजेल अभै भिड्नु पर्छ साथै राष्ट्रियताको वीर गीत गाउँदै अघि बढ्नुपर्छ भन्ने जोशिलो भावपूर्ण अभिव्यक्ति भएको छ भने दोस्रो श्लोकमा वीर बलभद्रको सहासपूर्ण अभिव्यक्तिको चित्रण भएकोले यहाँ वीर रसको परिपाक स्थिति पाइन्छ ।

४.३.७ भाषाशैली

भाषालाई अभिव्यक्तिको माध्यम मानिन्छ । कवितामा थोरैमा धेरै अभिव्यक्ति गरिएको हुन्छ । अभिव्यक्तिका माध्यम विभिन्न प्रकारका हुन्छन् र तिनै अभिव्यक्तिका माध्यमबाट भाषाको शैली छुटिन्छ । पद्य भाषामा अभिव्यक्ति गरिएको भए त्यसको भाषाशैली पद्यात्मक हुन्छ र गद्यमा गरिएको भए गद्यात्मक शैली हुन्छ । वैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा रचित मौलिक कृति **वीर बलभद्र** पद्यात्मक कृति हो । यस काव्यमा उनले शब्द प्रयोगका दृष्टिले नेपाली बोलीका भर्रा शब्दका तुलनामा संस्कृतका तत्सम र आगन्तुक शब्दहरूकै अत्यधिक प्रयोग गरेका छन् । उनले प्रसङ्ग, स्वर्ग, अस्तित्व विवेक, भूकम्प, चन्द्र, सूर्य, सङ्ग्राम, अभ्यास, प्रस्थान, प्रतिशोध, विस्फोटन, शूरवीर, ध्वनि, षड्यन्त्र, प्राण, कर्मनिष्ठ आदि तत्सम शब्दहरूको प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तै कान्लो घुँयेत्रो, थोत्रो, घोचा, भुराभुरी, ओखती, गुन्टो, घ्याम्पो, अगुल्टोजस्ता नेपाली बोलीचालीका शब्दहरूको प्रयोग केही मात्रामा गरेका छन् । विभिन्न भाषाबाट आएका आगन्तुक शब्दहरू कम्पनी, अफिसर, कबुल, लेटर, इन्तिजाम, सर्भे, स्केल, मेसिन, एम्बुलेन्स, युनिट, डाक्टर, नाकाबन्दी, यक्कीन, इन्कार, मिनेट, अर्डर, हमला, तरक्की, कुल्लीजस्ता शब्दहरूको अत्यधिक मात्रामा प्रयोग गरेका छन् । ठाउँठाउँमा कथ्य बोलीका शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । समग्रमा काव्यको भाषाशैली सरल, सरस र प्राञ्जल रहेको देखिन्छ ।

४.३.८ निष्कर्ष

तेस्रो संस्करणसम्म प्रकाशित वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको वीर बलभद्र मौलिक कृति हो । लोकलय अन्तर्गतको सवाई छन्दको प्रयोग गरी चार पाउको एक श्लोक हुने जम्मा ३१२ श्लोकको संरचना भएको प्रस्तुत काव्यले ८० पृष्ठसम्मको विस्तृति लिएको छ । जम्मा तीन खण्डमा संरचित यस खण्डकाव्यको कथावस्तु ऐतिहासिक गाथामा आधारित छ । इतिहासमा घटेका घटनालाई लिएर यति मार्मिक ढङ्गले काव्य तयार गर्नु सिद्धहस्त कविको महान्ता हो । इतिहासमा घटित १८७१ को नेपाल र अङ्ग्रेजबीचको खलङ्गा युद्धमा वीर योद्धा बलभद्रले अङ्ग्रेजका शस्त्रास्त्र धारी ४५०० सेनाका सामु आफ्ना न्यून हातहतियार रहेको आइमाई केटाकेटी लगायतका ६०० सेना लिएर रणक्षेत्रमा सहासपूर्वक लडेर वीरगति प्राप्त गरेको घटनालाई कथात्मक श्रृङ्खलाका साथ यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । ऐतिहासिक घटनालाई विषयवस्तुका रूपमा चयन गरिएको प्रस्तुत काव्यमा यथार्थ पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । वीरताको अभिव्यक्ति दिने यस काव्यमा वीर रस अङ्गी रसका रूपमा र करुणादि रस अङ्ग रसका रूपमा काव्यमा यत्रतत्र प्रयोग भएका छन् । विभिन्न बिम्बालङ्कारका प्रविधिप्रयोगको सहज सौन्दर्य यस काव्यले प्राप्त गरेको देखिन्छ । यसको भाषाशैली सरल, सरस, प्रवाहमय एवम् ओजस्वी पाराको छ । ऐतिहासिक गाथालाई काव्यात्मक अभिव्यक्तिका साथ प्रस्तुत गरिएको यस काव्यलाई नेपाली साहित्यको एउटा उपलब्धि मान्न सकिन्छ ।

४.४ शहीद बन्छौँ बाँच्च सिकेर कवितासङ्ग्रहको अध्ययन

४.४.१ परिचय

कवितालेखनबाट नै साहित्यिक फाँटमा कलम चलाउँदै आएका वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको नेपाली भाषामा लेखिएको एक मात्र कवितासङ्ग्रह शहीद बन्छौँ बाँच्च सिकेर वि.सं. २०४६ मा लाकौल प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको हो । यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरू कविले जीवनमा भोगेका घटना, अनुभव र अनुभूतिको अभिव्यक्ति हो । यी कविताहरू वार्षिक, मासिक र गद्य लयमा विभिन्न समयमा

रचना गरिएका हुन् । यसमा जम्मा २५ ओटा कविताहरू सङ्कलित छन् । ती सम्पूर्ण कविताहरू देशभक्ति तथा राष्ट्रप्रेमका भावनाले ओतप्रोत छन् । मसिनामसिना कुरालाई टिपेर पनि महत्त्वपूर्ण अभिव्यक्ति प्रकट गर्नु कवि लाकौलको वैशिष्ट्य देखिन्छ । समष्टिमा यसका अधिकांश कविताहरूले राष्ट्रियताका गौरवगाथा बोकेका छन् ।

४.४.२ संरचना

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको शहीद बन्छौँ बाँचन सिकेर कवितासङ्ग्रह ६४ पृष्ठमा विस्तारित छ । यस भित्रका २५ ओटा कवितामा सुरुमा 'दरबार स्कुलमनिको भानु-प्रतिमा' र अन्त्यमा 'शहीद बन्छौँ बाँचन सिकेर' शीर्षकका कविता रहेका छन् । कृतिको आकार मझौँला छ । यसमा सङ्गृहीत कविताहरू एक पृष्ठदेखि पाँच पृष्ठसम्मका विस्तृति भएका छन् । पङ्क्तिविस्तारका आधारमा हेर्दा यस भित्रका कविताहरूमा कम्तिमा १० पङ्क्तिदेखि लिएर बढीमा ६८ पङ्क्तिसम्म विस्तारित भएका छन् । यसरी हेर्दा, १० हरफमा संरचित 'अधिकार र कर्तव्य' यस सङ्ग्रहको सबैभन्दा छोटो कविता हो भने सर्वाधिक लामा कविताहरू 'सन्त ग्वार्चा' र 'कचको तर्कना' हुन् । यी दुई कविताहरूमध्ये 'कचको तर्कना' ४ पृष्ठमा (२५ देखि २८ सम्म) र 'सन्त ग्वार्चा' ५ पृष्ठमा (४३ देखि ४७ सम्म) फैलिएको छ ।

४.४.३ शीर्षकचयन

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको शहीद बन्छौँ बाँचन सिकेर नामक कृतिमा देशभक्ति तथा राष्ट्रप्रेमसम्बन्धी भाव अभिव्यक्त भएका छन् । कृतिभित्रको अन्तिम कविता 'शहीद बन्छौँ बाँचन सिकेर' बाट पुस्तकको नामकरण भएको छ । उनका अधिकांश कविताहरूले देशप्रेम, उन्नति, प्रगति, कर्तव्य र राष्ट्रसेवा आदिजस्ता भाव व्यक्त गरेका छन् । यस आधारमा हेर्दा उनले पुस्तकको शीर्षक उपयुक्त नै रोजेका छन् त्यसैगरी पुस्तकको नामकरण देशका लागि बलिदान गर्ने सहिदहरूको वर्णन भएको कविता 'शहीद बन्छौँ बाँचन सिकेर' बाट गर्नुले पुस्तकको शीर्षक अत्यन्तै सुहाएको देखिन्छ । कृतिभित्र यिनै भावहरूको अभिव्यक्ति भएकाले कवि कृष्णप्रसाद पराजुलीका शब्दमा-

कविको राष्ट्रिय विश्वासका स्वरहरू माटामा जीवन सत्वलाएको हेर्ने पक्षमा छन् ।
 तिनमा सजिलै इच्छा आकाङ्क्षा प्रकट भएका मात्र होइनन्, कर्तव्य चेतका भाव पनि
 मुखरित भएका छन् ।^{१७१} अतः यसबाट पनि पुस्तकको शीर्षक शहीद बन्छौं बाँचन सिकेर अत्यन्तै
 सार्थक रहेको देखिन्छ ।

४.४.४ विषयवस्तु

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको यस सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूले विविध विषयवस्तु
 अंगालेका छन् । उनका यी कविताहरूमा राष्ट्रिय विषयवस्तु, सामाजिक तथा
 सांस्कृतिक विषयवस्तु तथा नैतिक र मानवतावादी विषयवस्तु समेटिएका छन् । उनको
 राष्ट्रिय विषयवस्तुको प्रस्तुति भएको कविताहरूमा 'अधिकार र कर्तव्य', 'केही गर्ने मन
 छ', 'शिक्षा संस्कृति र उद्योग', 'समयको आह्वान' 'कचको तर्कना', 'लाग्नु छ उकाली',
 'प्रेरणा', 'दूधको मोल' 'यो अँधेरी रात हैन', 'लौ गाउँ फर्को', 'आजको दिन' 'तन्नेरी'
 जस्ता कविताहरू पर्दछन् । त्यसैगरी 'मूक भिखारिनी', 'रहर' 'सतीको श्राप', 'पुग्छ ऊ
 पोखरा' 'सन्त ग्वार्चा' आदि कविताहरू सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छन् ।
 राष्ट्रिय विषयवस्तु बोकेका कविताहरूमा देशप्रेम, उन्नति, प्रगति, कर्तव्य र
 राष्ट्रसेवाजस्ता भावहरू अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । राष्ट्रको विकास तथा निर्माणका
 निमित्त सम्पूर्ण जनतालाई सचेत हुन आग्रह गर्दै कविले यी कविताहरूमा कतै आफ्नो
 हक अधिकारको सुरक्षार्थ क्रान्ति गर्न जनतालाई उचालेका छन् भने कतै सबै नेपाली
 तथा नेपाली वीरहरूलाई भौगोलिक तथा साम्प्रदायिक बन्धन तोडेर आपसी मेल राख्दै
 एकजुट भई अधि बढ्न प्रेरित गरेका छन् । राष्ट्रप्रतिको आफ्नो कर्तव्यमाथि सचेत
 रहेका कवि देशका निमित्त आफ्नो केही गर्ने मन भएको अभिव्यक्ति दिन पुग्छन् ।
 समयको परिवर्तन सँगसँगै सबै बन्धनबाट मुक्त र स्वतन्त्र रही राष्ट्रसेवाको मैदानमा
 उत्रन आह्वान गर्ने कविका यी कविताहरू राष्ट्रको गौरव र गरिमालाई उँचो राख्ने
 किसिमका छन् ।

^{१७१} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, शहीद बन्छौं बाँचन सिकेर, शहीद बन्छौं बाँचन सिकेर: एक दृष्टि, भूमिका खण्ड, पृ. ४ ।

लाकौलका सामाजिक तथा सांस्कृतिक विषयवस्तु बोकेका कविताहरूमा समाजको निम्नवर्गीय जीवनको आर्थिक विपन्नतालाई झल्काइएको छ । गरिबीका कारण कोही मागेर त कोही भारी बोकेर जीविकोपार्जन गर्न पुगेका निम्नवर्गीय नेपाली जनजीवनको यथार्थ प्रस्तुति यी कविताहरूमा भएका छन् । यी विविध विषयवस्तुको प्रस्तुति गर्ने उनका यी कविताहरूमा नैतिक चेत, मानवतावादी चिन्तनजस्ता कुराहरूलाई समेत प्रस्तुत गरिएको छ । समष्टिमा कविको हृदय युगबोधप्रति सचेत हुनाका साथै सम्बेदनशील पनि रहेकाले उनका यी कविताहरूमा तिनै युगीन यथार्थको सरल प्रस्तुति गरिएको छ ।

४.४.५ कथनपद्धति

कवितामा पनि कथा, उपन्यास, गीतमा भैं एक वक्ताद्वारा अर्को पात्रसमक्ष अर्थात् स्रोता वा पाठकसमक्ष सम्बोधित गरिएको हुन्छ । त्यसो हुँदा स्रष्टाले कतै आफैँद्वारा त कतै अन्य पात्रद्वारा मनका कुरा व्यक्त गरेको हुन्छ । कथ्य पक्षले कथयिता र सम्बोधित पक्षले पाठकलाई बुझाउँछ । यस सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूमा प्रायः स्रष्टा आफैँ बोलेका छन् भने कतैकतै मात्र उनले अन्य पात्रको सिर्जना गरी आफ्ना कुरा व्यक्त गरेका छन् । यस सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूमा कतै कविबद्धप्रौढोक्ति र कतै कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति कथनपद्धति अवलम्बन गरिएको छ । आफ्नो कुरा वा भावलाई व्यक्त गर्ने पद्धतिका आधारमा हेर्दा यस कृतिभित्र कतै एकालाप पद्धति अपनाइएको छ भने कतै सम्बोधनात्मक तथा आह्वानात्मक पद्धति अपनाइएको छ । त्यस्तै कतिपय कविताहरूमा आख्यानको सघनता पनि पाइन्छ ।

४.४.६ रसविधान

शहीद बन्छौँ बाँच्न सिकेर सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूमा विभिन्न रसको परिपाक भएको पाइन्छ । विभिन्न रसहरूमध्ये वीर, करुण, शान्तजस्ता रसहरू अलगअलग कवितामा अङ्गिरसका रूपमा प्रयोग भएका छन् । यिनै रसहरूको समुचित प्रयोगले गर्दा कविताहरूमा श्रुतिमधुरता आएको देखिन्छ । वीर रसको एउटा उदाहरण-

वीर नेपाली अधि बढौं

नारा यौटै यही गरौं -

स्वदेश निमित्त जिऔं मरौं

अगाडि बढौं अगाडि बढौं (प्रेरणा, पृ. ४८) ।

प्रस्तुत कवितांशमा स्वदेशका निमित्त बाँचे पनि मरे पनि एउटै नारा बोकेर वीर नेपालीहरूलाई अधि बढ्न आह्वान गरिएको हुँदा ओजपूर्ण वीरत्वको भाव यहाँ अभिव्यक्त भएको छ । करुण रस प्रयोग गरिएको अर्को दृष्टान्त यस्तो छ -

नमिली छाकको सितासम्म यता, उता र अक्षता छरिदा खेर

विह्वल हताश प्राण-पखेरु छटपटी-पटी अति थाकेर

घोर वेदना नसकी सहन अन्तर्पीडा बाह्य नफुटेर

देह पञ्जरभित्रै खुम्ची परी कि मुच्छ्रा सोत्तरिएर (मूक भिखारिनी, पृ. २९) ।

यस कवितांशमा भिखारिनीको भोकको वेदनालाई अति कारुणिक रूपमा चित्रण गरिएको हुँदा यहाँ करुण रसको सफल प्रयोग भएको छ ।

४.४.७ अलङ्कारविधान

प्रस्तुत सङ्ग्रहभित्रका कवितांशहरूमा कविले विभिन्न अलङ्कारहरूको प्रयोग गरेका छन् । त्यसमध्ये धेरै ठाउँमा स्वभावोक्ति र कतैकतै उपमा, रूपक तथा सन्देशजस्ता अलङ्कारहरूको प्रयोग पाइन्छ । यिनै विविध अलङ्कार प्रयोगद्वारा कवितामा अति मिठास भरिनुका साथै श्रुतिमधुरता पनि पाइन्छ । उपमा अलङ्कार प्रयोग भएको कवितांशको एउटा उदाहरण यस्तो छ -

आकार शून्य हुन् व्यक्त नदेखिने र देखिने

अगाध सागरैतुल्य रूप लहरिको लिने (कचको तर्कना, २६) ।

समान गुण वा धर्मका आधारमा दुई वस्तु (उपमान-उपमेय) का बीच सादृश्य जनाउँदा उत्पन्न हुने अर्थालङ्कारलाई उपमा अलङ्कार भनिन्छ । यहाँ

उपमेय लहरिको रूपलाई सागरसँग तुलना गरिएको छ । यहाँ वाचक शब्द, तुल्य हो भने समान धर्म सागर हो त्यसैले यहाँ उपमा अलङ्कार आएको छ । अर्को एउटा उदाहरण यसप्रकार छ -

अन्ध कारागारसरि धमिलियो सारा अहो !

अमर अमरपुरी भैँ हुनु पर्ने भू जुन हो । (तन्नेरी, पृ. ६१) ।

प्रस्तुत कवितांशमा उपमेय सारा अथवा जगत् वा संसारलाई अन्ध कारागारसँग र भू अथवा पृथ्वीलाई अमरपुरी अथवा स्वर्गसँग तुलना गरिएको छ । यहाँ वाचक शब्दहरू 'सरि' र 'भैँ' हुन् भने समान धर्म 'अन्धकारागार' र 'अमरपुरी' हुन् ।

४.४.८ लयविधान

कवि वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको 'शहीद बन्छौ बाँचन सिकेर' कवितासङ्ग्रहभित्रका कविताहरू बद्ध तथा मुक्त दुवै लयमा लेखिएका छन् । यसका चारओटा कविताबाहेक अन्य सबै मुक्त अर्थात् गद्य लयमा लेखिएको छ । बद्ध लयमा लेखिएका चारओटा कविताहरूमा सङ्ग्रहको प्रथम कविता 'दरबार स्कुलमनिको भानु-प्रतिमा' वर्ण मात्रिकअन्तर्गतको शार्दूलविक्रीडित छन्दमा रचिएको छ । यसको दसौँ कविता 'कचको तर्कना' अनुष्टुप छन्दमा रचिएको छ भने अन्य दुई कविताहरू 'सतीको श्राप' र 'लौ गाउँ फर्कौँ' लोकअन्तर्गतको भ्याउरे छन्दमा संरचित छन् । शार्दूलविक्रीडित छन्दको एउटा उदाहरण यसप्रकार छ -

घाँसीका उपकार कर्मकृतिले देखासिकीले अति

प्रेरित भैकन 'लोकको हित गरुँ भन्ने भई सद्मति

गोर्खा-बोलि र गीत छन्द-लय त्यो शार्दूलविक्रीडित

छानी ग्रन्थ रच्यौ नि भक्तिरसको श्रीराम-चरित्रामृत

(दरबार स्कुलमनिको भानु-प्रतिमा, पृ. ९) ।

लोक छन्दको प्रयोग भएको एउटा उदाहरण यसप्रकार छ -

चटक्क छाडी घर र बारी अधवैँसे ती आमा
रोजगार गर्न व्यापार-कोठी देवधन ल्हासामा
गएको हिजोजस्तो नै थियो तीस वर्ष नाघेछ
सम्पत्ति बढी असंख्य गरी कारबार जागेछ

(सतीको श्राप, पृ. ३८)

।

बद्ध लयका यी कविताहरूबाहेक यस सङ्ग्रहका अन्य मुक्त लयका कविताहरूमा पनि विशेष किसिमको गद्यात्मकता भेटिन्छ । कतिपय गद्य कविताहरूमा प्रभावकारी अन्त्यानुप्रास योजनाका कारण सङ्गीतात्मकता, लय मधुरता पाइन्छ । मुक्त लयका कविताहरूमा अन्त्यानुप्रासीय ढाँचाका कारणले पनि कवितात्मक साङ्गीतिक माधुर्य आएको हो । अन्य वर्णव्यवस्था र अनुप्रासयोजना नभिलेका गद्य कविताहरूमा पनि विशेष किसिमको गद्यात्मक लय भेटिन्छ । यस्ता कविताका पङ्क्तिहरू कुनै लामा र कुनै छोटो भएकाले ती कविताहरू धाराप्रवाह रूपमा पढ्दा एक किसिमको जोशिलो लय निस्कने खालका छन् । त्यस्तो खालको कविताको एक अंश यस्तो छ -

एक वर्षको अवधि

ठ्याम्म चाहिएको छ नेपाललाई

जीवित शहीद - दिवस !

पर्वमा सात दिन मात्र

ति अमर शहीदलाई समर्पण छ -

शुक्र-धर्म-दशरथ-गङ्गाहरू हजारौं

शहीद बने मरेर

ती मर्न जान्ने शहीद

नेपाललाई चाहिएको छ

पौने दुई करोड बाँच्न जान्ने शहीद !

(शहीद बन्छौं बाँच्न सिकेर पृ. ६३) ।

सङ्घर्षमा होमिएर बाँच्नु भनेको सहिद हुनु हो । सहिद-दिवस मनाएर मात्र हाम्रो श्रद्धा पूरा हुँदैन । सहिदको सपना भनेको जीवन बाँच्नका निम्ति हुनुपर्दछ, भन्ने कविको धारणा प्रस्तुत गद्यांशमा अभिव्यक्त भएको छ ।

४.४.९ प्रतीक र बिम्बविधान

विविध विषय अँगालेका प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरूमा अनेक बिम्बसन्दर्भ तथा प्रतीकहरूको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ मुक भिखारिनी, दरबार स्कुल, कागतको फूल, निर्जीव मूर्ति, खाँवाहरू, मन्दिर, युधिष्ठिर, हिटलर, सुकरात, नृसिंह, कैदी राजा, अरनिको, इन्द्र, मेघ, स्वर्ण-विहान, कुहिरो, हिँउ, खोला, जङ्गल, कोपिला, कमल, जलकुम्भी, हावा, पानी घाम, धरती, भरिया, बटुवा, सितारा भरिएको घुम्टो, स्वर्ण-भाँडो, मन्त्री, स्वर्ग, मुत्युलोक, अँधेरी रातजस्ता सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, पौराणिक तथा प्राकृतिक जगत्का अनेक बिम्बसन्दर्भ र प्रतीकहरूको रोचक प्रयोग गरिएको छ । यस काव्यमा प्रयोग गरिएका यी बिम्ब तथा प्रतीकहरूले सम्बन्धित विषय/भावको अभिव्यक्तिलाई सुन्दर पार्ने काम गरेका छन् ।

४.४.१० भाषाशैली

अभिव्यक्तिको माध्यम भाषा हो भने यिनै भाषालाई अभिव्यक्त गर्ने तरिकालाई शैली भनिन्छ । भाषाका माध्यमद्वारा प्रस्तुत गर्ने शैली विभिन्न प्रकारका हुन्छन् -गद्यात्मक, पद्यात्मक आदि । कवि वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले रचना गरेको प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहको भाषा गद्यात्मक तथा पद्यात्मक दुवै किसिमको छ । कविता सुन्दर हुनका लागि भाषिक शैली सुन्दर हुनुपर्छ । लाकौलको यस सङ्ग्रहका

कविताहरूमा साधारण जनबोलीका सरल भाषा पाइन्छ । यहाँ घाँसी, धपक्क, भुँडे, ढकमक्क, पखेरो, त्यान्द्रो, कुम्लो, कठैबरा, चर्खा, तान, पेवा, मुजुर, गुन्द्री, गोठ, अगुल्टा, पिँढी, सोल्टी, भिनाजस्ता नेपाली शब्दहरूको प्रयोग प्रशस्त भएको छ । यस्ता शब्द प्रयोगले गर्दा कविताहरूमा मीठो लयात्मकता आएको छ । त्यस्तै भावना, पवित्र, प्रायश्चित्त, आराधना, ईर्ष्या, रोष, सुधा, परिस्थिति, स्वर्ग, उन्नति, रक्त, मेघ, निष्ठा, स्पर्श, भूकम्प, क्षमा, मार्ग, धर्ती, विचित्र, जल, प्राण, मुनष्यजस्ता संस्कृत तत्सम शब्दहरूको पनि अत्याधिक प्रयोग भएको देखिन्छ । कतैकतै संस्कृतका पदावली तथा वाक्यांशहरूको प्रयोगले गर्दा कविता केही क्लिष्ट बन्न गएको छ । नेपाली तत्सम शब्दका अतिरिक्त आगन्तुक शब्दहरू पनि केही मात्रामा प्रयोग भएका छन् । यहाँ बदला, क्लव, कैदी, बन्दी, तारिख, पर्वाह, अङ्गार, ताजुब, पार्टी, बन्देज, कसूर, यक्किन, कारोबार, खाना, रोजगार, टेबिल, मुकाबला, मौजुदजस्ता आगन्तुक शब्दहरूको पनि केही मात्रामा प्रयोग गरिएको छ । कविले छन्दोबद्ध कवितामा वर्ण र मात्रा मिलाउनका लागि कतैकतै ह्रस्वदीर्घसम्बन्धी नियमलाई मिचेको पाइन्छ भने स्वरमा उच्चारण हुने वर्णहरूको खुट्टा काटेर वर्ण र मात्रा मिलाउने प्रयत्न गरिएको पनि छ । यस हिसाबले कवितामा केही भाषिक विचलनहरू फेला पर्दछन् तापनि समग्रमा कविताको भाषाशैली सरल, सुमधुर, लयात्मक तथा बोधगम्य नै रहेको छ ।

४.४.११ भाव तथा विचार

शहीद बन्छौँ बाँच्न सिकेर कवितासङ्ग्रहको कविताहरूमा राष्ट्रवादी भाव तथा विचारकै अभिव्यक्ति मुख्य रूपमा भएको पाइन्छ । राष्ट्रको उन्नति र प्रगतिका बाधक तत्त्वहरूलाई पन्छ्याएर यसको पुनर्निर्माण र विकासको पथमा सबै नेपाली एकजुट भई मिलेर अधि बहनुपर्दछ अनि मात्र हामी नेपालीहरूको राष्ट्रप्रतिको कर्तव्य पूरा हुन्छ भन्ने राष्ट्रवादी भाव तथा विचारलाई यी कविताहरूमा व्यक्त गरिएको छ । यी कविताहरूमा कविले कतै मानवतावादी चिन्तन र जीवनवादी दृष्टिको अभिव्यक्तिसमेत दिएका छन् । मान्छे भई जन्म लिएपछि जन्म र मृत्युका बीचको जिन्दगीले स्वतन्त्र भएर जिउन पाउनु पर्दछ । मान्छेको नैतिक कर्तव्य भनेको नै मानवता र वीरता हो

त्यसैले सङ्घर्षमा होमिएर बाँचन सिक्नुपर्छ अनि मात्र हाम्रो जिन्दगी सार्थक बन्छ, तथा मरेका सहिदहरूको सपना पनि पूरा हुन्छ भन्ने राष्ट्रवादी, मानवतावादी विचारको अभिव्यक्ति नै प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरूको मूल भाव तथा विचार हो ।

५.१.१२ निष्कर्ष

विभिन्न समयमा रचिएका वार्णिक, मात्रिक, एवम् गद्य कविताहरूको सङ्गालो शहीद बन्छौँ बाँचन सिकेर वि.सं. २०४६ मा प्रकाशनमा आएको हो । यस भित्रका कविताहरूले विभिन्न विषयवस्तु अँगालेका छन् । राष्ट्रियता, देशप्रेम मुख्य विषयवस्तुका रूपमा आए पनि सामाजिक तथा सांस्कृतिक विषयवस्तु, मानवतावादी दृष्टि, नैतिक कर्तव्यजस्ता पक्षलाई यी कविताहरूले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । राष्ट्रप्रेम, देशभक्तिजस्ता युगीन यथार्थका कुराहरूलाई उजागर गर्नु प्रस्तुत सङ्ग्रहका कविताहरूको भावभूमि देखिन्छ । उनका यी कविताहरूमा बौद्धिकता, लयात्मकता पाइनुका साथै सरल र प्राञ्जल भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । कतिपय संस्कृतका पदावली तथा वाक्यांश प्रयोगका कारण यी कविताहरू बौद्धिक पाठकको अपेक्षा गर्ने किसिमका छन् तर अधिकांशतः सरल भाषाशैली कै प्रयोग पाइन्छ । एउटै भावभूमिमा कविताहरू पटकपटक दोहोरिएर आउनुले उनको परिष्कारतर्फ त्यति ध्यान नगएको पाइन्छ तर पनि नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा उनको प्रथम तथा अन्तिम प्रयासका रूपमा देखापरेको एकमात्र कवितासङ्ग्रह उत्कृष्ट नै देखापर्दछ । उनलाई नेपाली कविताको क्षेत्रमा सफल कविका रूपमा स्थापित गराउन प्रस्तुत कवितासङ्ग्रहको योगदान उल्लेख्य रहेको छ ।

४.५ लाकौल पदको सवाई : काजी छत्रसिंह भारो सवाई कृतित्वको

अध्ययन

वर्णनात्मक लोककवितालाई सवाई भनिन्छ ।^{१७२} यो मूलतः गाइनेद्वारा गाउँगाउँमा तथा सहरबजारमा सारङ्गीका धूनमा लय मिलाएर गाउँदै हिँड्ने लोकगीत एवम् लोकलयको एउटा मौखिक भेदविशेष भएकाले कविताकाव्य वा

^{१७२} चूडामणि बन्धू, नेपाली लोक साहित्य, (काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि., २०५८), पृ. २१४ ।

साहित्यका सन्दर्भमा यस लोकछन्दका बारेमा कुनै शास्त्रीय चर्चा अर्थात् सार्वभौम परिभाषा र लक्षणहरूको निर्धारण भएको पाइदैन।^{१७३} जीवनमा आफूले देखे भोगेका घटनालाई आधार बनाएर लोकलयमा रचना गरिएका काव्यलाई नै सवाईकाव्य भनिन्छ।^{१७४} नेपाली समाजमा लोली मिलाएर सवाई भन्ने परम्परा पनि छ। मुख्यतः सवाईमा घटनाक्रमको वर्णन अत्यन्तै रोचक पाराले गरिएको हुन्छ। देवीदेवता, स्थानविशेष, सासुबुहारी, नन्दभाउजू, जेठानीदेउरानीबीचको मनमुटाव, भुकम्प, बाढी, पहिरोजस्ता दैवी प्रकोपबाट भएका क्षति, चराचुरुङ्गीको पीडा, व्यथा तथा समाजका विविध घटनालाई सवाईकारले लोकलयमा सवाईकाव्यको रचना गरेको हुन्छ।^{१७५}

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा रचित लाकौल पदको सवाई : काजी छत्रसिंह भारो वि.सं. २०४६ मा प्रकाशित भएको हो। प्रस्तुत सवाई उनको वंशको सवाई हो। यसको विषय लाकौल पुर्खाको पदवीप्राप्तिसँग आबद्ध छ।^{१७६} सवाईकार लाकौलले नेपाली लोकलयमा आफ्नो वंश वा कुलको परम्परालाई किम्वदन्तीका आधारमा काव्यात्मक भावसहित अभिव्यक्त गरका छन्। यो उनको मूल वैशिष्ट्य हो। यस काव्यम काजी छत्रसिंह भारो (लाकौलका पुर्खा) भक्तपुरका मध्यकालीन राजा भूपतीन्द्रका दाहिने हातसमान रहेको चर्चा छ। काजी छत्रसिंहको योग्यता तथा दक्षताको कदर गरी राजा भूपतीन्द्रबाट उनले पदवी प्राप्त गरेको विषय नै मूल कथ्यका रूपमा यहाँ अभिव्यक्त भएको छ। यहाँ पदवीप्राप्ति, पदिक अर्थ (लाक - अ)) तथा घटना तीन कुराई प्रस्तुत गरिएको छ। माय्के काजी छत्रसिंहले प्राप्त गरेको 'लाक (अ)' पदवीबाट लाकौल थर रहन गएको र माय्केबाट लाकौल भएको भन्ने लाकौल वंशको किम्वदन्ती रोचक प्रसङ्गका रूपमा यहाँ प्रस्तुत भएको छ। यिनै लाकौल पुर्खाको सिद्धि वा पदवीप्राप्ति मूल विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत भएको

^{१७३} ईश्वरकुमार श्रेष्ठ, पूर्वीय एवम् पाश्चात्यसाहित्य समलोचना : फसुख मान्यता, वाद र प्रणाली, ते.सं., (काठमाडौं : सा. प्र., २०५८), पृ. ७६।

^{१७४} कृष्णप्रसाद आचार्य र नारायणप्रसाद गौतम, पूर्ववत्, पृ. ३८।

^{१७५} ऐजन।

^{१७६} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, लाकौल पदको सवाई : काजी छत्रसिंह भारो, कृतिमाथिको स्वीकृति, भूमिका खण्ड, पृ. ३।

यस सवाईकाव्यको अध्ययन गर्दा यसमा मल्लकालीन भक्तपुर राजदरबारका काजी छत्रसिंह भारोको कार्य र धार्मिक साधनाको माध्यमबाट केही सार्वजनिक महत्त्वका कुरा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । उनको यसप्रकारको दक्ष कार्य कुशलता तथा धार्मिक साधनालाई झल्काउने केही श्लोक उदाहरणका रूपमा तल प्रस्तुत गरिएका छन् :

काजी माय्के भूपतिका थिए दायौं हात
योग्य थिए गर्थे काज दक्षताको साथ, ^{१७७} (पृ. १)

मन्दिर थियो पर दुई कोश जति टाढा
नदी नाला हेली तने पर्वत पाखा डाँडा (पृ. २)

उक्ली चढने बाँकी हिड्ने खोंच फाँटटार
नियमित साधनामा काजी गर्थे पार, ^{१७८} (पृ. २)

पुगी स्थान नित्य पूजा गरेर पूर्णत
फिरी गर्थे काजी गिनी सम्झी आक्वत, ^{१७९} (पृ. २) ।

त्यस्तै यहाँ मल्लकालीन समाज तथा कला र संस्कृतिको चित्र पनि उतारिएको छ । तत्कालीन सामाजिक सोचाइको प्रतिबिम्ब यहाँ सिद्धि (पदवी)का निमित्त हुने हानथापजस्ता प्रसङ्गले झल्काएको देखिन्छ । उत्तर मध्यकालीन पृष्ठभूमिमा रचना गरिएको प्रस्तुत सवाईकाव्यमा भक्तपुरका तत्कालीन राजा भूपतीन्द्र मल्लको उत्तम राज्य व्यवस्थाको चित्रणसमेत गरिएको छ । यसको उदाहरणस्वरूपको एउटा श्लोक यस्तो छ -

---

^{१७७} ऐजन, पृ. १ ।

^{१७८} ऐजन, पृ. २ ।

^{१७९} ऐजन ।

राजा थिए भूपतीन्द्र छत्रसिंह काजी

व्यवस्थित थियो राज्य प्रजा खुशी राजी, ^{१८०} (पृ. १) ।

भक्तपुरको पुरानो पाँचतले मन्दिर (देवल) स्थापनामा राजा भूपतीन्द्र मल्ल र काजी छत्रसिंहका बीच भएको प्रतिस्पर्धा तथा मन्दिर निर्माणमा राजा भूपतीन्द्रले देखाएको उत्साहले उनको धर्म, कला, संस्कृतितर्फको रुचि र मोहलाई दर्शाएको छ । वंश गीतको यस काव्यात्मक सवाईका ठाउँठाउँमा सुनीति, सदाचार, देशभक्ति, वीरता, शौर्य र धैर्यका कुराहरूलाई समेत बडो मनोरम तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ भने अर्कातिर नेपालको कला संस्कृतिको भल्को प्रतिबिम्बन गराउन भक्तपुरको पाँचतले मन्दिर (न्त्यातपोल) को निर्माण उदाहरणका रूपमा यहाँ उपस्थित रहेको देखिन्छ ।

वंश सम्मुन्नतिको उद्देश्य राख्ने प्रस्तुत काव्य बैकुण्ठप्रसाद लाकौलको एउटा छुट्टै विशेषता बोकेको काव्य हो । यसको कथ्य नै अलग किसिमको रहेको छ । यस कुरालाई यज्ञनिधि दाहालकै शब्दमा भन्दा *बेग्लाईको अनौठोपन हुन्छ साहित्य स्रष्टामा अनौठो नभए पनि बेग्लाई चाहिँ पक्का छ यहाँ* । ^{१८१} उनको यस भनाइले माथिको कुराकै पुष्टि गरेको छ । वंश परम्पराको सवाई लेख्नु नौलो प्रयोग भएकाले लाकौलको यस काव्यलाई अलग अथवा बेग्लै किसिमको भनिएको हो । लोकलयअन्तर्गत पर्ने सवाईलयको पुरापुर निर्वाह गरी लेखिएको प्रस्तुत काव्य किम्वदन्तीकै आधारमा लेखिएको भए पनि विषयवस्तुको प्रस्तुति सुन्दर छ । यसको विषयवस्तुलाई नौओटा शीर्षकमा विभाजन गरिएको हुनाले यो एउटा मझौला आकारको काव्य नै बनेको देखिन्छ । रोचक किम्वदन्तीलाई सरल प्रस्तुति दिइएको प्रस्तुत काव्यको भाषा पनि सरल, प्रभावकारी र मिठासपूर्ण रहेको छ ।

---

^{१८०} ऐजन, पृ. १ ।

^{१८१} ऐजन पृ. ३१ ।

४.६ ईशावास्योपनिषद् कृतिको अध्ययन

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा लिखित यस ईशावास्योपनिषद् (२०४८) मा ईशावास्योपनिषद्का मूल श्लोकहरूको अर्थ र भावलाई सरल तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । शुक्लयजुर्वेदको माध्यन्दिन संहिताको अन्तिम चालीसौं अध्यायको नाम 'ईशावास्योपनिषद्' हो ।^{१८२} यसमा जम्मा अठार पद्यहरू छन् ।^{१८३} ब्रह्मविद्याका बारेमा सङ्क्षिप्त रूपमा बढी प्रभावकारी भाषामा प्रकाश पार्ने यो जतिको अरू उपनिषद् छैन । त्यसैले समग्र उपनिषद् साहित्यमा यसले प्रमुख स्थान प्राप्त गरेको छ ।^{१८४} यसमा ज्ञानदृष्टिले कर्मको उपासनाको रहस्य बताइएको छ र निष्काम भावले कर्म गर्ने शिक्षा दिइएको छ । यस उपनिषदले अद्वैत भावनालाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । ब्रह्मतत्त्वको वर्णनका अतिरिक्त विद्याअविद्या र सम्भूतिअसम्भूतिको व्याख्या पनि निकै मार्मिक छ ।^{१८५} यो उपनिषद् यजुर्वेदको अन्तिम (चालीसौं) अध्यायमा आउने भएकाले वेदको अन्त्य भन्ने अर्थ यसबाट स्वतः सार्थक रूपमा खुल्दछ । यो संहिता भागभिन्न समाविष्ट भएकाले 'वेदान्त' शब्दको मूल अर्थलाई यसले सोभै व्यक्त गर्ने विशेषता राख्दछ ।^{१८६}

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले प्रस्तुत गरेको यस ईशावास्योपनिषदमा यही शुक्ल यजुर्वेदको मध्यन्दिन संहिताको अन्तिम चालीसौं अध्यायमा समाविष्ट १८ ओटा मूल पद्यहरूको गहन अर्थलाई सुबोध र सरल भाषामा प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ लाकौलले ईशावास्योपनिषद्का प्रत्येक पद्यहरू समावेश गरी ती प्रत्येक पद्यलाई आधुनिक संस्कृतमा रूपान्तरण गरेका छन् र फेरि त्यसको अर्थलाई नेपाली भाषामा लेखेर पद्यले भन्न खोजेको कुरा वा भावलाई आफ्नो शैलीमा सरल तरिकाले अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यसैगरी पद्यको भाव र अर्थलाई उनले लोकअन्तर्गतको भ्याउरे लयको गीतका माध्यमबाट अझ प्रस्ट पारेको देखिन्छ । यहाँ उनले अठारओटा पद्यलाई क्रमशः

^{१८२} गोपीकृष्ण शर्मा, **संस्कृत साहित्यको रूपरेखा**, ते.सं., (काठमाडौं : अभिनव प्रकाशन, २०६३), पृ. ४२ ।

^{१८३} ऐजन, पृ. ४२ ।

^{१८४} वाचस्पति गैरोला, **संस्कृत साहित्यका इतिहास**, (वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २०१७), पृ. १४० ।

^{१८५} गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत् ।

^{१८६} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, **ईशावास्योपनिषद्**, 'हार्दिक साधुवाद', भूमिका खण्ड, पृ. ११ ।

उद्धृत गर्दै एकएकओटा पद्यको अर्थ र भाव प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यसरी ईशावास्योपनिषद मा वर्णित ब्रह्मविद्यासम्बन्धी अर्थलाई नेपाली भाषामा सरल र सुबोध तरिकाले अभिव्यक्ति दिन सक्नु वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको मूल वैशिष्ट्य देखिन्छ ।

४.७ गाउँको माया कथासङ्ग्रहको अध्ययन

वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको गाउँको माया कथासङ्ग्रह नेवारी भाषाका विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा बेलाबखत प्रकाशित भएका कथाहरूको भाषान्तर गरिएको संगालो हो । यो सङ्कलन ने.सं. १९०३ मा नेपाल भाषाको गायी ममता शीर्षकमा प्रकाशन भएको थियो जसलाई वि.सं. २०५१ मा नेपाली भाषामा गाउँको माया शीर्षकमा अनुवाद गरी प्रकाशन गरिएको छ । यस सङ्ग्रहभित्र दसओटा कथाहरू सङ्गृहीत छन् । यसमा सङ्कलित दुईओटा 'नेपाल सम्बत्' र 'सिकार' कथाको मूल लेखन नै नेपाली भाषामा भएको हो जुन गायी ममता सङ्ग्रहमा परेका छैनन् ।

प्रस्तुत सङ्ग्रहका अधिकांश कथाहरू सामाजिक यथार्थवादी ढाँचामा लेखिएका छन् । समाजमा भएका वस्तुयथार्थलाई उजागर गर्न यस सङ्ग्रहका कथाहरू उद्यत देखिन्छन् । समाजका विसङ्गति, शोषण, भ्रष्ट रूप आदिको चित्रण गर्नाका साथै यस्ता सामाजिक, आर्थिक प्रदूषणको निराकरण र प्रतिकारको सङ्केतसमेत गरिएको यस सङ्ग्रहका विविध कथाहरूले आजको नेपाली समाजको धरातल पूर्ण रूपमा छर्लङ्ग्याएका छन् । प्रस्तुत कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित कथाहरूको तल क्रमशः अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

४.७.१ गाउँको माया

सर्वप्रथम ने.सं. १०७३ मा नेपाल ऋतु पत्रिका वर्ष २, अङ्क ३, मा प्रकाशित भएको विवेच्य कथा गाउँको माया कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित पहिलो कथा हो । सामाजिक यथार्थवादको पृष्ठभूमिमा संरचित यस कथामा पारिवारिक द्वन्द्वलाई मूल विषयवस्तु बनाइएको छ । प्रस्तुत कथामा एउटा ग्रामीण परिवारभित्र देवरभाउजू, देउरानीजेठानीबीच भएको किचलो र वेमेलको चित्रण छ । नेपाली समाजमा नारी विधवा भएपछि ऊ परिवारका अन्य सदस्यहरूबाट कसरी लाञ्छित र उपेक्षित बन्नु

पदछ भन्ने कुरालाई यहाँ यथार्थरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अझ यस्ता घटनाहरू सहरिया समाजमा भन्दा ग्रामीण समाजमा अत्यधिक देख्न पाइने हुँदा यहाँ पनि ग्रामीण परिवेशमै यस्तो घटनाको चित्रण गरेर प्रस्तुत खोजिएको छ ।

यस कथामा बडघरका परिवारमा दोगनीका लोग्नेको मृत्युपश्चात् देव भजन र देउरानी तेतरीबाट विधवा दोगनीले विभिन्न शारीरिक तथा मानसिक यातना र लाञ्छनाहरू खप्नु परेको कुरालाई जीवन्तरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । दोगनीको लोग्ने बाँचुन्जेल उनीहरूको घरपरिवार राम्रै मेलमिलापमा चल्दै आएको भए पनि दाजुको मृत्यु हुनासाथ भजनले स्वास्नीका कुरामा लागेर भाउजू दोगनीलाई नराम्रो व्यवहार गरी परिवार तथा पारिवारिक जायजेथाबाटै अलग गरेपछि दोगनीको जीवन आर्थिक रूपमा अत्यन्तै कष्टकर बन्न पुग्यो । यतिले मात्र नपुगेर उनीहरूले दोगनीलाई बोक्सीको लाञ्छना लगाई गाउँ निकालासम्म गर्ने षड्यन्त्र गरेपछि दोगनीले गाउँका मुखियाको पाउ परी आफ्नो अस्तित्व रक्षार्थ सिरिखुरी छाडेर भए पनि गाउँमै बस्ने इच्छा व्यक्त गर्दछे । दोगनीको यही इच्छा अभिव्यक्तिबाट कथाको सारवस्तु गाउँप्रतिको उसको माया नै हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

रैखिक ढाँचामा लेखिएको प्रस्तुत कथामा दृश्यात्मक तथा संवादात्मक पद्धतिको अवलम्बन गरिएको पाइन्छ । कथाको रुचिक्षेत्र सामाजिक समस्याको प्रस्तुति गर्नु रहेको छ । ग्रामीण परिवेशको सेरोफेरोमा संरचित यस कथामा अभिधात्मक अर्थसापेक्ष रहेको देखिन्छ भने बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ तेतरी, दोगनी र मुखिया जस्ता पात्रहरू स्थिर पात्रका रूपमा चित्रित छन् भने पहिला भजन राम्रो स्वभावको व्यक्ति भए पनि पछि तेतरीका कुरा सुनी भाउजूलाई अत्याचार तथा शोषण गर्ने अत्यन्तै क्रूर र निर्दयी स्वभावको बनेकोले ऊ यस कथामा गतिशील पात्रको रूपमा देखिन्छ । ग्रामीण परिवेशमा सुहाउने किसिमको सरल र स्वाभाविक भाषाशैलीको प्रयोगले कथा अत्यन्तै रोचक र प्रभावकारी बनेको छ ।

४.७.२ दसैंको लुगा

ने.सं. १०७३ साल आश्विन महिनाको नेपाल ऋतु पत्रिका मै प्रकाशित भएको विवेच्य कथा यस सङ्ग्रहको दोस्रो कथा हो । यो पनि सामाजिक यथार्थवादी कथा हो । प्रस्तुत कथामा नेपालको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा समाजको विसङ्गत स्थितिमा बाँच्ने एकजना साहित्यसेवीको जीवनको चित्रण गरिएको छ । साहित्यसेवा गरेर साधारण जीवन बिताइरहेको एक न्यायधीश सुविधाभोगी प्रवृत्तिकी स्वास्नीको अचाक्ली गन्थन र असहिष्णुता तथा आर्थिक विपन्नताद्वारा अत्यन्तै पीडित बन्नु परेको यथार्थलाई यस कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । साहित्यसेवी पात्र न्यायधीश आर्थिक समस्याले पीडित भए पनि ऊ आफ्नो इमान्दारी र साधना छोडेर केवल अर्थपिशाच भैं धनको पछि दौडन चाँहदैन तर उसकी स्वास्नीले भने बाह्य आडम्बरको खोक्रो खोल ओढेर भए पनि समाजमा आफूलाई उच्च र प्रतिष्ठित देखाउनु पर्छ भन्ने मानसिकता बोकेकी हुन्छे । न्यायधीश साधारण जीवन मै रमाउन चाहन्छ, भने उसकी पत्नी सुन्दरी आफू मात्र नभई घरका नोकरचाकरलाई समेत ठाँटबाटकासाथ राख्न चाहन्छे । यसै विषयलाई लिएर पतिपत्नीबीच भनाभन चल्छ र स्वास्नी रिसले माइत गएको देखाएर कथाको अन्त्य भएको छ । पति पत्नीबीचको वैचारिक बेमेलले पारिवारिक सम्बन्ध खल्लो बन्न पुग्दछ, भन्ने कुरालाई कथाकारले यहाँ पति र पत्नीका रूपमा चित्रण गरिएका पात्रहरू न्यायधीश र सुन्दरीका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेका छन् । यही अभिव्यक्ति नै प्रस्तुत कथाको केन्द्रीय कथ्य पनि हो ।

संवादात्मक शैलीबाट प्रारम्भ भएको यस कथामा मूलतः दृश्यात्मक रचना पद्धति र अंशतः सङ्क्षेपात्मक पद्धतिको प्रयोग भएको पाइन्छ । सहरिया परिवेशमा लेखिएको प्रस्तुत कथाको अर्थसापेक्ष अभिधामूलक रहेको छ, भने कथानक ढाँचा रैखिक र दृष्टिविन्दु बाह्य वा तृतीय पुरुष नै रहेको छ । सामाजिक विसङ्गतिको चित्रण गर्नु विवेच्य कथाको रुचिक्षेत्र देखिन आउँछ ।

४.७.३ बिर्ता उन्मूलन र भूमिसुधार

यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत तेस्रो कथा 'बिर्ता उन्मूलन र भूमि सुधार' ने.सं. १०७४ मा नेपाल ऋतु पत्रिकामा वर्ष २, सङ्ख्या ६ मा प्रकाशित भएको हो । प्रस्तुत कथा देशको राजनीतिक व्यवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गर्न सफल छ । यहाँ एकातिर सत्ताधारी राजनीतिका खेलाडीजस्ता धूर्त पात्रहरूको चित्रण छ, जो देश सेवाको मैदानमा बिर्ता उन्मूलन र भूमिसुधारजस्ता अत्यन्तै लोभलाग्दा चर्का भाषण फलाकी जनताको सरलपन, आशावादी प्रवृत्ति र विश्वासबाट फाइदा उठाई आफ्नो सत्ताको कुर्सी बलियो बनाउँछन् । अर्कातिर त्यही देशसेवाका मैदानमा ती छट्टु नेताहरूको लागि भाषण गर्ने मञ्च न्यूनतम पारिश्रमिकमा एकलैले तयार गर्ने निम्नस्तरका सोझा र सीधा जनताको श्रमशोषण गर्न पनि पछि पर्दैनन् भन्ने कुरालाई यस कथाको मूल विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

विवेच्य कथाको प्रमुख पात्र बेखाचा एउटी गुनी र ज्ञानी आइमाईको गरिब छोरो तिनै सत्ताधारीको खोक्रा भाषण फलाक्ने मञ्च कम पारिश्रमिकमा दिनभरि भोकभोकै तयार गर्न विवश रहेको तथा उसले यस्तो असह्य कडा परिश्रमका कारण रगत छादेर मृत्युको मुखमा पुग्नु परेको प्रसङ्गलाई अत्यन्त मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तो विषयवस्तुको प्रस्तुतिद्वारा यस कथाले हाम्रो समाजका धूर्त राजनीतिवाज सत्ताधारीको ठगी प्रवृत्ति, धोकापूर्ण मीठा नारा र प्रतिज्ञा आदिमाथि तीखो व्यङ्ग्य गरेको छ । विषयवस्तुको यिनै वैचारिक अभिव्यक्त नै कथाको मूल कथ्य पनि हो यहाँ बेखाचाले सिङ्गो समाज तथा देशकै सीधा र निमुखा निम्नवर्गीय जनताको प्रतिनिधित्व गरेको छ । हाम्रो समाजमा निम्नस्तरका जनताहरूको गरिबी तथा दरिद्रताका कारण कम पारिश्रमिक मै भए पनि जोखिमपूर्ण शारीरिक श्रम गरेर दुई छाक टार्ने गरिरहेका छन् भन्ने यर्थाथलाई यस कथामा चित्रित पात्र बेखाचाको माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । ऊ यस कथामा प्रतिनिधि पात्रका रूपमा उपस्थित छ ।

प्रस्तुत कथाको कथानक ढाँचा रैखिक रहेको छ । यहाँ कथाका सबै घटना, संवाद, परिवेश आदि कथाकारले कथाबाहिर बसेर वर्णन गरेको हुनाले यसमा बाह्य

वा तृतीय पुरुषात्मक दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ । सहज रूप मै अर्थग्रहण गर्न सकिने प्रस्तुत कथाको अर्थसापेक्ष अभिधामूलक नै रहेको छ भने राजनीतिक विसङ्गतिलाई प्रस्तुत गर्नु कथाको रुचिक्षेत्र देखिन्छ ।

४.७.४ बिलको रकम

धर्मोदय पत्रिकाको वर्ष ११, अङ्क ४ मा ने.सं. १०७८ फागुनमा प्रथम पटक प्रकाशित 'बिलको रकम' यस सङ्ग्रहमा चौथो कथाको रूपमा सङ्गृहीत छ । यो एक सामाजिक व्यङ्ग्यको कथा हो । यहाँ एउटा पैसावाल धनी साहू र आर्थिक रूपले ज्यादै द्रव्यपिशाच डाक्टरको चरित्रलाई भिनो कथानकमा हास्यपूर्ण व्यङ्ग्यात्मक पाराले चित्रण गरिएको छ । कथाअनुसार धनी साहू अत्यन्त कन्जुस हुन्छ । ऊ आफ्नो पसलबाट कसैलाई एक पैसाको उधारो दिदैन भने डाक्टर प्रभाकर आफ्नो क्लिनिकमा महङ्गो शुल्कमा विरामी उपचार गराउँछ । महङ्गै भए पनि उपचार राम्रो गर्ने भएकोले विरामीहरू उसको क्लिनिकमा भीड लाग्न बाध्य हुन्छन् । एकदिन सेठ पनि अचानक विरामी परी डाक्टर प्रभाकरको क्लिनिकमा उपचार गराउन आउँछ । उपचार गराइसकेपछि शुल्कको बदलामा एउटा उधारो बिल प्रस्तुत गर्छ जुन डाक्टरकी पत्नीले साहूका पसलबाट उधारो लिएको बिल हुन्छ । यसरी हास्यपूर्ण व्यङ्ग्यात्मक पाराले कथाको अन्त्य गरिएको छ । यहाँ कन्जुस साहू र द्रव्यपिशाच डाक्टरको व्यक्तिचरित्र माथि व्यङ्ग्य गरिएको छ । यिनै दुई पात्रको हास्यास्पद व्यक्तिचरित्रको उद्घाटन गर्नु नै कथाको मुल अभिप्राय रहेको देखिन्छ ।

भिनो कथानक भएको प्रस्तुत कथामा दृश्यात्मक तथा सङ्क्षेपात्मक दुवै पद्धतिको अवलम्बन गरिएको छ । कथाको ढाँचा रैखिक छ भने दृष्टिबिन्दु तृतीय पुरुषात्मक रहेको छ । सहरिया परिवेशको झल्को दिने प्रस्तुत कथामा सरल र स्वाभाविक किसिमको भाषाशैली प्रयोग भएको छ । कथाको रुचिक्षेत्र सामाजिक व्यङ्ग्यको प्रस्तुति गर्नु रहेको देखिन्छ ।

४.७.५ हिस्स

विवेच्य कथा सर्वप्रथम ने.सं. १०७९ मंसिर महिनाको भी मासिक पत्रिकाको वर्ष १, अङ्क २ मा प्रकाशित भएको हो । यो पनि एउटा व्यङ्ग्यकै कथा हो । यहाँ समाजको एक अव्यवहारिक सोभो र लाटो स्वभावको मानिसको चरित्रमाथि व्यङ्ग्य गरिएको छ । उसको सोभोपनको फाइदा उठाएर एउटी ठग बूढीले उसलाई हदैसम्म ठगेर हिस्स पारेको कुरा कथानकमा बुनिएको छ । कथाको प्रमुख पात्र हर्खदा स्वभावले सोभो र ढल्दो उमेरको मानिस हुन्छ, जसले अहिलेसम्म पनि विवाह नगरी बसेको हुन्छ । यो कुरा थाहा पाएर एउटी ठग बूढीले उसलाई केटी देखाउन लान्छे । केटीको गरिबीको बयान गरी सोभो र दयालु हर्खदाको मन पगाल्न ऊ सफल हुन्छे । हर्खदालाई त्यस केटीप्रति सहानुभूति जागेर आउँछ, र बूढीको कुरोमा सहमति जनाउँछ । विवाह गर्ने निधो भएपछि बूढीले त्यसैवेला केटीका लागि गरगहना बनाउने निहुँ गरी पाँचसय रुपैयाँ लिन्छे । पछि तोकिएको दिनमा विवाह गर्न जाँदा त्यो घरै खाली हुन्छ । त्यहाँका छिमेकीहरूसित बुभुदा तिनीहरू भाडामा बस्ने आइमाईहरू थिए र चारदिन अघि त्यहाँबाट हिँडिसके भन्ने थाहा हुन्छ । यसरी हर्खदा आफू पाँचसय रुपैयाँमा ठगिएको थाहा पाएपछि हिस्स पर्छ । कथाको विषयवस्तुसँग शीर्षकको मेल रहेकाले शीर्षक सार्थक देखिन्छ । कथाको शीर्षक अभिधार्थमा यस कथाको पात्र र हर्खदाको सोभो व्यवहारप्रतिको व्यङ्ग्य हो भने लक्ष्यार्थमा समाजका सम्पूर्ण त्यस्ता सोभासीधा व्यक्तिहरूमाथिको व्यङ्ग्य हो जो केही त्यस्ता टाढाबाठा र ठग व्यक्तिहरूबाट ठगिइरहेका हुन्छन् ।

संवादात्मक शैलीबाट प्रारम्भ भएको प्रस्तुत कथाको रचनापद्धति दृश्यात्मक र सङ्क्षेपात्मक दुवै रहेको छ । रैखिक कथानक ढाँचाको अवलम्बन गरी बाह्य वा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा कथाको संरचना भएको देखिन्छ, भने अर्थसापेक्ष अभिधामूलक नै रहेको छ । समाजमा हुने घटना तथा पात्रलाई टपक्क टिपेर कथाकारले कल्पनाको सहायताद्वारा अति सरल ढङ्गले प्रस्तुत गरेको हुनाले भाषाशैली परिवेश र घटना सुहाउने सरल र स्वाभाविक किसिमको प्रयोग गरेका छन् ।

४.७.६ नेपाल सम्बत्

वि.सं. २०३५ मा लेखिएको 'नेपाल सम्बत्' कथा लाकौलको गाउँको माया कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित छैठौँ कथा हो । यो कथा ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको कथा हो । यहाँ पुरानो गाथाद्वारा अभिव्यक्त ह्म पूजा अर्थात् तिहारको यम पञ्चक मध्येको एकदिन गोवर्धन पूजाका दिनदेखि सुरु हुने नेपाल संवत् प्रचलनमा कसरी आयो भन्ने कुरालाई कथावस्तुका रूपमा उभ्याइएको छ । प्रस्तुत कथाको प्रमुख पात्र सखा साहूलाई राजस्व चोरहरूसँग सुनका साप्रा किनेको अभियोगमा पक्राउ गरिएको हुन्छ तर प्राणदण्ड भने बकस गरिएको हुन्छ । यही सफलताको खुशिया उसले आफ्नो धनसम्पत्तिबाट देशभरिका जनताको ऋण तिरिदिने कुरा गर्छ । यसै समयमा तिहार शूक्ल प्रतिपदाका दिन आत्म अथवा आड पूजा (ह्म पूजा) चाड मनाई देशकै नाममा नेपाल संवत्को सुरुवात गर्ने घोषणा हुन्छ । यसरी नेपाल संवत् प्रचलनमा ल्याइएको कुरालाई केही ऐतिहासिक किम्वदन्ती तथा केही लोकगाथाका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिएको छ । यहाँ समयसापेक्ष सामाजिक वस्तु र चरित्रभन्दा ऐतिहासिक गौरवगाथा गाइएको छ ।^{१८७}

यहाँ पनि कथाकारले दृश्यात्मक तथा सङ्क्षेपात्मक दुवै रचना पद्धतिको अवलम्बन गरेका छन् । अभिधात्मक अर्थसापेक्ष रहेको प्रस्तुत कथाको भाषाशैली सरल छ भने दृष्टिविन्दु तृतीय पुरुषात्मक कै प्रयोग भएको छ । ऐतिहासिक किम्वदन्तीको प्रस्तुति गर्नु कथाको रुचिक्षेत्र देखिन्छ ।

४.७.७ उसले मामा भनेर बोलाउन सकिन

ने.सं. १९०७ वैशाख महिनामा शान्ति विजया पत्रिकामा सर्वप्रथम प्रकाशित भएको विवेच्य कथा गाउँको माया सङ्ग्रहको सातौँ तथा सामाजिक यथार्थवादी कथा हो । यस कथामा दुई धनी व्यक्तिहरूबीचको आपसी अहम्को टक्करको चित्रण गरिएको छ । यहाँ कुटुम्बको सम्बन्ध रहेका दुई परिवारको उँचनीचको भेदभावको चित्रणद्वारा धनी समाजको सङ्कीर्णताको उद्घाटन भएको छ ।

---

^{१८७} वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, गाउँको माया, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

कथाअनुसार यस कथाको प्रमुख पात्र कीर्तिधन एकदमै हठी र जिद्धीवाल स्वभावको हुन्छ । ऊ विवाह गरी पठाएकी बहिनी प्राणहीरालाई आमा विरामी भएका कारण घर पठाउन चाहँदैन । प्राणहीराको लोग्ने पाटनका धनी ताम्रकार भन् के कम, उसले रिसाएर पारपाचुकेको सन्देश पठाउँछ । कीर्तिधन अभै आगो भई सम्बन्ध विच्छेदको घोषणा गर्छ । समयको अन्तरालसँगै कीर्तिधनको परिवारमा उसकी आमा, पत्नी, बहिनी प्राणहीरा र भान्जा स्वयम्भू ज्योतिको मृत्यु हुन्छ भने भान्जी कमलहीरा मात्र बाँचेकी हुन्छे । कीर्तिधन भान्जीलाई लालनपालन गरी हुर्काईबढाई शिक्षादीक्षा दिन्छ । भान्जी कमलहीरा अमेरिकाबाट पी.एच.डी. गरी फर्केर कीर्तिपुरको बागवानी केन्द्रमा शाखा प्रबन्धकको जागिरमा नियुक्त भई काम गर्न थाल्छे । यसै क्रममा कीर्तिधन भान्जीको विवाहको कुरो उठाउँछ । भान्जी मामासँग विद्रोह गरेर प्रेम विवाह गर्छे । यसपछि मामा र भान्जीको सम्बन्ध टुट्छ । कीर्तिधन अचानक विरामी पर्छ । कमलहीरा मामालाई हेर्न जान्छे तर मामाभान्जी दुवै बोल्न सक्दैनन् । यसैबेला कमलहीरा लोग्नेसँग क्यानडा जान लागेकी हुन्छे र जहाज उड्ने बेला भएकोले चालकले हतार गर्दै त्यहाँबाट लिएर जाँदा ऊ मामासँग बोल्नै पाउन्न ।

प्रस्तुत कथाले हाम्रो समाजमा व्यक्तिगत आडम्बर, अहम् र असमझदारीका कारण परिवारपरिवारबीच तथा व्यक्तिव्यक्तिबीचको आपसी सम्बन्ध खल्बलिएर उनीहरूको जिन्दगी नै बर्बाद बन्न पुग्छ भन्ने कुरालाई यथार्थ रूपले उद्घाटन गरेको छ । यहाँ यिनै व्यक्तिगत अहम् र असमझदारीका कारण कीर्तिधन र उनका बहिनीहरूको घरपरिवार तथा जिन्दगी नै भताभुङ्ग भएको छ भने मामाभान्जी बीचको सम्बन्ध पनि टुटेको छ । यसरी प्रस्तुत कथा दुई धनी परिवार बीचको अहम्को टक्करबाट भएको जीवनको बर्बादीको भावनात्मक कथा बन्न पुगेको छ ।^{१८८}

तृतीय पुरुषात्मक दृष्टिविन्दुको प्रयोग गरिएको प्रस्तुत कथाको कथात्मक शैली अलि कमजोर पाराको छ भने पात्र र घटनाको तारतम्य पनि अलि

---

^{१८८} ऐजन ।

खल्बलिएको हुनाले कथाले पाठकको हृदय ग्रहण गर्न मुस्किल पर्ने देखिन्छ।^{१५९} शीर्षक भने कथावस्तु अनुसार ठिकै रहेको यस कथामा अभिधात्मक अर्थसापेक्षको योजना छ। कथा रैखिक ढाँचामा विन्यस्त छ। काठमाडौँको पाटन, कीर्तिपुरजस्ता स्थान यहाँ परिवेशका रूपमा समेटिएका छन्। सामाजिक समस्या मै केन्द्रित कथाको रुचिक्षेत्र समाज नै रहेको देखिन्छ।

४.७.८ बालुवामा पानी खन्याए सरह

विवेच्य कथा नं.सं. ११०८ चैत्र ३० गतेको **ज्वाला हनायकं** पात्रिकाको वर्ष २२, अंक ३२, ३३ र ३४ मा क्रमशः प्रथम पटक प्रकाशित भएको हो। यहाँ पुरानो समाजको परम्परालाई अहिलेसम्म नै यथावत कायम राखेको कुरालाई विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। कथाको प्रमुख पात्र पुरानो खानदानको मानिस माइला थापाकाजी समयको प्रवाहले गर्दा दूध बेचेर जीविका गर्ने स्थितिमा पुगेको हुन्छ तर ऊ आफ्नो नैतिक संस्कार जोगाइराख्न दूधमा पानी नहाली बेच्छ, जसको कारण एकजना धार्मिक प्रवृत्तिको सेठसँग उसको पारिवारिक जस्तै सम्बन्ध बढ्छ। ती साहूसाहुनीले थापाकाजीको आर्थिक सहयोगमा बराबर टेवा दिन्छन्। थापाकाजी पनि आफूसँग भएका उत्पादित वस्तुहरू शिव साहूकहाँ पुऱ्याउने गर्छ। थापाकाजी साहूकहाँ दूधादि पुऱ्याउने नित्य कामबाहेक घरमा ओरको सिन्को परसम्म साँदेन; बरु दिनभरि गाउँमा बाह्रमासे खेलेर समय र अर्थ दुवै स्वाहा पार्छ। उसको यस्तो क्रियाकलाप दिनप्रतिदिन बढ्दै जान्छ। यसरी ऊ कुसङ्गतको सिकार भएको कुरो शिव साहूको छोराको थाहा पाउँछ र उसले आमासँग थापाकाजीलाई गरेको सहयोग व्यर्थमा बालुवामा पानी खन्याएसरह भएको कुरा गर्छ। यसपछि थापाकाजी खराब सङ्गतमा परेको रहस्य उद्घाटन हुन्छ। यहाँ कथाको अन्तिम वाक्यबाट कथाको शीर्षक सार्थकतालाई जोड दिएको भए पनि विषयवस्तुका आधारमा शीर्षकको मेल नरहेको देखिन्छ। रमेश विकलको शब्दमा भन्नुपर्दा “ कथाको शीर्षक सङ्गत गुनाको

---

^{१५९} ऐजन।

फललाई सङ्केत गर्ने पनि त्यतिकै आधार छ ।”^{१९०} कथामा थापाकाजी कुसङ्गतले विग्रेको हुँदा सङ्गत गुनाको फल शीर्षकले बरु अर्थ बोक्न सकेको देखिन्छ ।

काठमाडौँको लाजिम्पाट टोल परिवेशका रूपमा उपस्थित कथामा पपरिवेश सुहाउने भाषाशैली प्रयोग भएको छ । यहाँ पनि कथाको घटना संवाद, परिवेश आदि कथयिताबाटै वर्णन भएको हुँदा तृतीय पुरुषात्मक दृष्टिविन्दुकै प्रयोग भएको छ । अभिधात्मक अर्थसापेक्ष रहेको कथाको रुचिक्षेत्र समाज नै रहेको छ भने कथानक रैखिक ढाँचामा विन्यस्त छ ।

४.७.९ सिकार

वि.सं. २०४९ मा लेखिएको विवेच्य कथा पनि सामाजिक यथार्थवादी कथा हो । यहाँ तराई र पहाडको मिश्रित चालचलन र परम्पराको चित्रण भएको छ । यसमा एकातिर सामान्य गृहस्थी जनजीवनको परम्परागत चित्रण छ भने अर्कोतिर तराईका नोकरनी वर्गाईनी सिरवारकी रखौटी भएर पराइघरको मालिक भएको रवाफको चित्रण गरिएको छ ।^{१९१} यहाँ एकजना सेठ लक्ष्मीदास भन्ने पात्र सिकार खेल सौखिन हुन्छ । ऊ सहरबाट कोही मान्छे आउँदाखेरि आफ्नो सिकारको रवाफ देखाउन साथै लिएर जान्छ । एकदिन सेठ लक्ष्मीदासले शिवप्रसाद आएको बेला आफ्नो सिकारको कौशल देखाउन लिएर जान्छ । सिकार खेलिसकेर उनीहरू शिवप्रसादको घर पहाडको हार्थोक भन्ने ठाउँमा जान्छन् । भोलिपल्ट सेठजीले काठमाडौँ जाने कुरा गरेको हुन्छ तर त्यसै रात अचानक ठूलो हुरीबतास चल्छ र वर्षा हुन्छ । सेठजी सुतेको ठाउँमा पैहोले पुरिएर मर्छ । सेठजीसँग गएको ‘म’ पात्र रामहरि पनि सँगै सुतेको हुन्छ तर उसलाई केही हुँदैन । यसरी जीवनभर निरीह प्राणीको सिकार गर्ने सेठजी आफैँ पहिरोको सिकार बन्छ ।

प्रस्तुत कथामा ‘म’ पात्र रामहरि कथयिता भई यी सब घटनाको वर्णन गरेको छ । यहाँ सेठजी सँगसँगै ‘म’ पात्र पनि हिँडेको हुन्छ । कथाको विषयवस्तु अभिधात्मक भए पनि शीर्षकले लाक्षणिक अर्थ व्यक्त गरेको छ । कथाको अन्त्यमा

---

^{१९०} ऐजन, पृ. च ।

^{१९१} ऐजन ।

सेठ लक्ष्मीदास आफै दुर्घटनाको सिकार भएकोले यहाँ सिकार शब्दले कुनै जीवजन्तुको सिकार गर्नु नभएर ती प्राणीहरूको सिकार गर्ने व्यक्ति स्वयम् सिकार बन्नु परेको लाक्षणिक अर्थलाई यस कथाले प्रस्तुत गरेको छ । कथामा 'म' पात्र द्रष्टाका रूपमा उभिएर घटना वर्णन गरेको हुनाले यहाँ प्रथम पुरुषात्मक आन्तरिक दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । अभिधात्मक अर्थसापेक्ष रहेको यस कथाको कथानक ढाँचा रैखिक नै रहेको छ । सामाजिक चालचलन तथा तराई र पहाडको जीवनशैलीको चित्रण गर्नु कथाकारको रुचिक्षेत्र रहेको छ । पाल्पाको पाल्ही, माझखण्ड, स्युराज, खजनीजस्ता तराईका स्थान तथा लक्ष्मीगञ्ज, हार्थोकजस्ता पहाडका स्थानहरू यस कथामा परिवेशका रूपमा चित्रित छन् । यस कथामा तराईको परिवेशमा बोलिने स्थानीय बोलीचालीको भाषा प्रयोग भएको छ भने नेपाली बोलीचालीका भाषा तथा शब्द प्रयोगले गर्दा पनि मिश्रित परिवेश तथा चालचलन र परम्पराको झल्को प्रस्तुत भएको छ ।

४.७.१० घमण्ड

सर्वप्रथम नेपाल ऋतु पत्रिकामा ने.सं. १९०७ मा प्रकाशित विवेच्य कथा भिनो आख्यानयुक्त कथा हो । यस कथामा तीनजना पात्रहरूको बहस छ । कथामा एउटा अर्धसरकारी संस्था सरस्वती गुठीमा दुईजना व्यक्तिलाई छ महिनाको परीक्षण कालका लागि जागिर दिइन्छ । परीक्षणकालभरि उनीहरूको पाउने तलबमा प्रत्येक महिना एकसय घटी दिइन्छ । तर यस कथाका पात्र जमानसिंह गोर्खालीले यस रीतिको विरोध गर्दछ । अहिलेको बीसौँ शताब्दीमा पनि यस किसिमको दास मनोवृत्ति सहनु हुन्न भनी जमानसिंह गोर्खालीले कार्य सहायक भ्वासिंहलाई समेत विरोधमा उचाल्छ । भ्वासिंहबाट यस कुराको समर्थन नभएपछि ऊ यस कुरालाई लिएर शिक्षामन्त्रीसम्म पुग्न चाहन्छ । यस कुराको समर्थन तथा स्वीकृति शिक्षामन्त्रीबाट भएमा संस्थाको प्रबन्धकज्यूले ती कर्मचारीहरूलाई पाकरेष्टुरेन्ट लैजानु पर्ने र यदि नभए कर्मचारीहरूले प्रबन्धकज्यूलाई मिठाइ खुवाउनु पर्ने बाजी थाप्छन् । यसपछि एकदिन उनीहरू एउटा पत्रिका बोकी पाकरेष्टुरेन्टतिर गएका

देखाएर कथाको अन्त्य गरिएको छ । यसबाट जमानसिंह गोर्खालीले बाजी जितेको अर्थ स्पष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत कथाले सोभो रूपमा कुनै अर्थ र सन्देश नबोके पनि लाक्षणिक रूपमा भने प्रशासनिक वा कुनै पनि व्यवस्थाको नियममा व्यक्तिगत हस्तक्षेप निषेध रहनु पर्दछ भन्ने सन्देश बोकेको छ । यदि त्यस्तो हुन्छ भने नियमले पाउने हक र अधिकारको लागि लडेर विरोध गर्नुपर्छ भन्ने एउटा अव्यक्त सन्देश बोकेको प्रस्तुत कथाले जमानसिंह गोर्खालीको विरोधलाई सफल भएको सङ्केत गरी पाठकलाई यसकै माध्यमबाट सन्देश ग्रहण गर्ने ठाउँ छोडिदिएको छ । दृश्यात्मक तथा सङ्क्षेपात्मक दुवै रचना पद्धतिको अवलम्बन गरिएको विवेच्य कथाको भाषाशैली सरल छ । कतैकतै संवादात्मक शैलीको प्रयोग पनि भएको छ । प्रशासनिक अनियमितताको चित्रण गर्नु कथाको रुचिक्षेत्र देखिन्छ ।

४.७.११ निष्कर्ष

वि.सं. २०५१ मा प्रकाशित गाउँको माया कथासङ्ग्रह कथाकार बैकुण्ठप्रसाद लाकौलद्वारा लिखित नेपाल भाषाको गायी ममता (ने.सं. ११०३) शीर्षकको कथासङ्ग्रहको अनूदित सँगालो हो । यस सङ्ग्रहका सम्पूर्ण कथाहरू सामाजिक यथार्थवादी रहेका छन् । जसले समाजका विविध यथार्थ घटना र विसङ्गतिको चित्रण गरेको छ । समाजका यथार्थ वस्तु, पात्र र परिवेश टिपेर काल्पनिक रङ्गोगनका साथ कलात्मक प्रस्तुति गर्नु कथाकार लाकौलको मूलभूत विशेषता हो । यी कथाहरूमा कतै सामाजिक व्यङ्ग्य, कतै राजनैतिक व्यङ्ग्य त कतै प्रशासनिक अनियमितता जस्ता कुराहरूलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरिएको छ । त्यस्तै ग्रामीण तथा सहरिया समाजमा हुने पारिवारिक कलहले निम्त्याएको दयनीय जीवनको कारुणिक व्यथा, दम्पतीबीचको वैचारिक कलहले खल्बलिएको दाम्पत्य सम्बन्ध, व्यक्तिगत अहम्ले निम्त्याएको जीवनको बर्बादी, तथा पारम्परिक नैतिक संस्कारको रक्षार्थले निम्त्याएको कारुणिक आर्थिक जीवनजस्ता कुराहरूलाई यहाँ मार्मिक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । समाज मै हुने घटना, पात्र र परिवेश कथाको संरचनामा आबद्ध भएको हुनाले यी कथाहरूमा प्रयोग गरिएको भाषाशैली पनि तिनलाई सुहाउने किसिमको छ । प्रायः सबै कथाहरू

अभिधात्मक अर्थ प्रस्तुत गर्ने खालका छन् भने कुनै लाक्षणिक र सङ्केतात्मक पनि छन् । सामाजिक यथार्थवादी धरातलमा उभिएका यी कथाहरूबाट कथाकार लाकौल नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा यथार्थवादी कथाकारका रूपमा चिनिन सफल देखिन्छन् ।

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार

साहित्यकार वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनमा केन्द्रित प्रस्तुत शोधकार्यको निष्कर्ष यसप्रकार दिइएको छ :

वि.सं. १९६३ मा काठमाडौँको महाबौद्धमा उच्च तथा सम्भ्रान्त परिवारमा जन्मिएका वैकुण्ठप्रसाद लाकौलले आफ्नै घरमा घरायसी पण्डितबाट अक्षराम्भ गरी प्रारम्भिक अध्ययन थालेका थिए भने त्यसपछि वि.सं. १९७४ मा दरबार स्कुलमा औपचारिक शिक्षा प्राप्तिका लागि चौथो कक्षामा भर्ना भई नवौँ श्रेणीसम्मको अध्ययन पूरा गरेर भारतको पटना विश्वविद्यालयबाट वि.सं. १९८२ मा म्याट्रिक परीक्षा पास गरेका थिए । वि.सं. १९८२ मै उनले त्रिचन्द्र कलेजमा आई. एस्सी. को अध्ययन सुरु गरे तापनि प्रतिकूल स्वास्थ्यका कारण उनको आई. एस्सी. अध्ययन अधुरै रह्यो । त्यसपछि उनले संस्कृत र गणित विषय लिएर अध्ययनलाई पुनः सुचारु गरी वि.सं. १९८५ मा आई. ए. पास गरेपछि १९८७ सालदेखि उनी शिक्षण पेसामा संलग्न रहे । उनले अध्ययन तथा शिक्षणसँगसँगै आफ्नो साहित्यिक लेखनलाई पनि अगाडि बढाउँदै लगेका थिए । वि.सं. २०१० मा अध्ययनलाई फेरि निरन्तरता दिने क्रममा उनले भारतबाट स्वास्थ्य शिक्षामा स्नातक गरे भने यसै साल निजामती शिक्षाको एघार पनि पास गरेपछि भने उनको औपचारिक पढाइ स्थगित भएको थियो ।

वि.सं. १९९० सालबाट पाटन हाइस्कुलमा करिब १५ वर्षजति शिक्षणसेवा गरेका लाकौल २००६ सालबाट भने शिक्षण पेसालाई पूर्ण रूपले त्यागी २००७ सालबाट सरकारीसेवामा लागेका थिए । सरकारी सेवामा उनी सुरुमा खाद्य परिषदको सचिवका रूपमा नियुक्त भई २००८ सालमा खाद्य परिषदको निर्देशक पदमा बढुवा भएका थिए । सरकारी सेवामा १० वर्ष काम गरेपछि २०१७ सालको राजनीतिक परिवर्तनसँगै जागिरबाट निष्कासित हुन पुगेपछि भने उनी पूर्ण रूपमा भाषा, साहित्य, तथा समाजसेवामा लागेको पाइन्छ । निष्क्रियता मन नपराउने लाकौल आफ्नो पूरै

जीवनकालभरि विभिन्न सङ्घसंस्थामा संलग्न रही भाषा, साहित्य र समाजसेवामा निरन्तर लागिपरेका देखिन्छन् । यी विविध क्षेत्रमा गरेको सेवा र योगदानको मूल्याङ्कन स्वरूप उनलाई विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूले सम्मान गरेका छन् । यस्तै सरकारी सेवा गरेवापत उनी वि.सं. २०१६ मा त्रिशक्ति पट्ट चतुर्थ श्रेणीको पुरस्कारबाट समेत विभूषित भएका थिए । नेवारी तथा नेपाली भाषा र साहित्यको उत्थान र विकासका लागि विभिन्न साहित्यिक संस्थाहरूको स्थापना गर्न उनले भारी रकम आर्थिक सहयोग स्वरूप प्रदान गरेका थिए भने त्यस्तै करिब ६ लाखभन्दा बढीको लागतमा चैन लाकौल भवननिर्माण गरी त्रि.वि. लाई हस्तान्तरणसमेत गरेका थिए । पाटन क्याम्पस हातामा रहेको उक्त भवनमा हाल नेपाल भाषाको स्नातकोत्तर तहको कक्षा सञ्चालन भइरहेको छ । उनले नारी शिक्षालाई प्रोत्साहन गर्न 'चैन लाकौल पुरस्कार' तथा नेपाल भाषा र साहित्य सेवामा समर्पित व्यक्तिलाई प्रोत्साहन गर्न 'लाकौल पुरस्कार'को स्थापनासमेत गरेका छन् । यसरी उनको भाषासेवी, साहित्यसेवी, समाजसेवी तथा संस्थापक जस्ता विभिन्न व्यक्तित्वको निर्माण भएको देखिन्छ ।

कलकत्ताबाट प्रकाशित हुने बुद्धधर्म पत्रिकाको अध्ययन, मातृभाषीसेवी साहित्यकार चित्तधर हृदयसँग बारम्बारको भेटघाट र कवि लेखनाथ पौड्यालको पदलालित्यपूर्ण कविताहरूबाट साहित्यिक प्रेरणा ग्रहण गरेका लाकौल वि.सं. १९८२ मा बुद्धधर्म पत्रिकामा 'छम्ह नेपालवासिया बुद्धस्तुति' शीर्षकको कविता प्रकाशन पछि साहित्यका क्षेत्रमा सार्वजनिक भएका हुन् । यसै पत्रिकामा प्रकाशित 'वसन्त', 'होयेत्यहु स्वायात' शीर्षकका कविताहरूबाट उनी नेपालभित्र नेवारी साहित्यमा स्वच्छन्दतावाद भित्र्याउने प्रथम व्यक्तिका रूपमा परिचित छन् । आफ्नो मातृभाषा नेवारी भाषाबाट साहित्यिक यात्रा आरम्भ गर्ने लाकौलका नेवारी भाषामा थुप्रै फुटकर रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् भने पुस्तकाकार रूपमा उनको चारओटा कवितासङ्ग्रह, एउटा कथासङ्ग्रह र एउटा जीवनी पुस्तक प्रकाशित छन् । त्यसैगरी उनले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा लू सुन- महान् कान्तिकारी लेखक (जीवनी, २०२९), नव दृष्टिबाट आठ निबन्ध (निबन्धसङ्ग्रह, २०३५), वीर बलभद्र (खण्डकाव्य, २०३५), शहीद बन्छौं बाँच्न सिकेर (कवितासङ्ग्रह, २०४६), लाकौल पदको सवाई : काजी

छत्रसिंह भारो (सवाईकाव्य, २०४६) जस्ता उत्कृष्ट कृतिहरू दिएका छन् । उनले साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएका भए पनि गुणात्मक तथा सङ्ख्यात्मक दृष्टिले भने नेवारी तथा नेपाली दुवै साहित्यका क्षेत्रमा कविता विधामा नै विशेष योगदान गरेका हुनाले उनी विशेषतः कविका रूपमा स्थापित भएका छन् ।

विद्यार्थी जीवनदेखि नै साहित्यिक अनुराग अङ्कुरित भएका लाकौलको लेखन साहित्यिक विधामा मात्र सीमित नरही साहित्येतर विधामा पनि रहेको पाइन्छ । उनका बालभूलोक (ते.सं. २००६), लाकौल वर्णमाला (२०२१), साझा वर्णमाला, माहात्मा गान्धी (२०२५) जस्ता पुस्तकहरू साहित्येतर लेखनका उपज हुन् । विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरूको सम्पादन तथा प्रकाशनसमेत गरेका हुनाले लाकौल लेखकका रूपमा मात्र नभई सम्पादक तथा प्रकाशक व्यक्तित्वका रूपमा पनि प्रतिष्ठित भएको पाइन्छ । विविध भाषाका ज्ञाता हुनाले उनको अनुवादक व्यक्तित्व पनि त्यतिकै प्रखर रहेको देखिन्छ ।

वैकुण्ठप्रसाद लाकौल नेपाली साहित्यमा यथार्थवादी, राष्ट्रवादी, मानवतावादी, तथा संस्कृतिप्रेमी साहित्य सर्जकका रूपमा परिचित छन् । उनका साहित्यमा ज्ञान, विज्ञान, दर्शन, साहित्य, समाज, इतिहास, संस्कृति आदि पक्षहरू विषयवस्तुका रूपमा प्रयोग भएका छन् । उनी राष्ट्रवादी कवि हुनाले उनका कवितामा वैयक्तिक जीवनभन्दा माथि उठेर राष्ट्रभक्ति र देशप्रेमको तीव्र चेतना युगीन यथार्थको प्रस्तुति तथा मानवतावादी विश्वबन्धुत्वको भावना अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ । उनको ऐतिहासिक विषयवस्तुमा लेखिएको **वीर बलभद्र** खण्डकाव्यमा पनि देशभक्ति तथा राष्ट्रप्रेमको भाव अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । भाषाप्रयोगका दृष्टिले उनले गद्य र पद्य दुवै किसिमका भाषाशैलीको प्रयोग कविताहरूमा गरेका छन् । नेपाली बोलीचालीका सरल भाषाको प्रयोग तथा तत्सम र आगन्तुक शब्दहरूको अत्यधिक प्रयोग गर्नु उनको विशेषता देखिन्छ । त्यस्तै नेपालीपन झल्काउने विभिन्न स्रोतका सरल एवम् नवीन किसिमका बिम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गर्नु उनको अर्को मूलभूत विशेषता हो । सवाईलेखनको परम्परामा वंशगीतको सवाई लेख्नु उनको नौलो प्रयोग देखिन्छ । सामाजिक विषयवस्तुमा लेखिएको उनको **गाउँको माया** कथासङ्ग्रहमा समाजका विसङ्गति,

अन्याय, अत्याचार, शोषण आदिको चित्रण भएको पाइन्छ । उनका यी कथाहरूमा कतै पारिवारिक कलहबाट बर्बाद भएको जीवनको प्रस्तुति छ भने, कतै प्रशासनिक, राजनीतिक एवम् आर्थिक विसङ्गतिका साथै सहरिया आडम्बरको चित्रणसमेत प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी समाजमा हुने घटना, पात्र र परिवेशको सजीव वर्णन र चित्रण गर्नु कथाकार लाकौलको वैशिष्ट्य देखिन्छ । निबन्धका क्षेत्रमा उनी वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा चिनिन्छन् । उनका निबन्धहरू बौद्धिक किसिमका तथा ज्ञानवर्द्धक विषयवस्तुमा आधारित छन् । ज्ञान, विज्ञान, दर्शन आदिलाई विषयवस्तुका रूपमा ग्रहण गर्दै वस्तुपरक शैलीमा निबन्धात्मक अभिव्यक्ति दिनु लाकौलको मूल वैशिष्ट्य हो । यी विशिष्ट विषयवस्तु बोकेका निबन्धहरूमा भाषाशैलीपनि विशिष्ट किसिमको प्रयोग गर्नु उनको अर्को विशेषता देखिन्छ ।

वैकुण्ठप्रसाद लाकौल एक सम्पन्न परिवारका सदस्य हुनाले उनको व्यक्तित्व निर्माणका क्रममा कुनै पनि आर्थिक समस्या भोग्नु नपरेको देखिन्छ भने तत्कालीन समाजमा विद्यमान अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन, विकृति एवम् विसङ्गतिको प्रत्यक्ष प्रभावका साथै राष्ट्रवादी भावनाको अभिव्यक्ति उनका कृतिहरूमा पाइन्छ । उनको व्यक्तिगत जीवन सम्पन्न परिवारको सहरिया परिवेशमा व्यतित भए तापनि उनका कृतिहरूमा विपन्न वर्गका पात्र तथा ग्रामीण परिवेशको चित्रणसमेत सबल रूपमा गरिएको छ । समग्रमा साहित्यकार लाकौल कविताका क्षेत्रमा राष्ट्रवादी, कथाका क्षेत्रमा यथार्थवादी निबन्धका क्षेत्रमा वस्तुपरक लेखकका रूपमा देखापरेका छन् ।

यो शोधकार्य वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको सामान्य अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । भविष्यमा उनका साहित्यिक कृतिहरूसँग सम्बद्ध भई इच्छुक व्यक्तिहरूले निम्नलिखित शीर्षकहरूमा शोध गर्न सक्नेछन् :

१. वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका कथामा यथार्थवाद ।
२. वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको काव्यकारिता ।
३. गाउँको माया कथासङ्ग्रहको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन ।
४. वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको गद्यमा भाषिक प्रयोग ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

क) सन्दर्भ पुस्तक सूची

अवस्थी, महादेव, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको खण्डकाव्यकारिता, काठमाडौं : एकता बुक्स, डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि., २०६१ ।

आचार्य, कृष्णप्रसाद र नारायणप्रसाद गौतम, आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्य, काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक भण्डार, २०६१ ।

गैरोला, वाचस्पति, संस्कृत साहित्यका इतिहास, वाणारसी : चौखम्बा विद्या भवन, २०१७ ।

बन्धू, चूडामणि, नेपाली लोकसाहित्य, काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि., २०५८ ।

माली, इन्द्र (सम्पा.) जीवनका मोड, (कविवर वैकुण्ठप्रसाद लाकौलका संस्मरण), काठमाडौं : त्रिवेणी साहित्य प्रकाशन, २०४९ ।

लाकौल, वैकुण्ठप्रसाद, नव-दृष्टिबाट आठ निबन्ध, काठमाडौं : तारा लाकौल, २०४५ ।

....., लाकौल पदको सवाई : काजी छत्रसिंह भारो, काठमाडौं : लेखक स्वयम्, २०४६ ।

....., शहीद बन्धु बाँचन सिकेर, काठमाडौं : लाकौल प्रकाशन, २०४६ ।

....., ईशावास्योपनिषद्, काठमाडौं, वैकुण्ठप्रसाद लाकौल, २०४८ ।

....., गाउँको माया, काठमाडौं : तारा लाकौल, २०५१ ।

....., वीर बलभद्र, ते. सं., काठमाडौं : लेखक स्वयम्, २०५२ ।

श्रेष्ठ, ईश्वरीमैयाँ (सम्पा.), वैकुण्ठप्रसाद लाकौलया सच्छिदं : जीवन घटना व कृति क्रमावली, काठमाडौं : शुभ सफु कुथि प्रकाशन, ते. सं. ११२५ ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा, नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, चौ.सं. काठमाडौं : सा.प्र., २०४९ ।

श्रेष्ठ, दयाराम, नेपाली कथा भाग चार, दो.सं., काठमाडौं : सा.प्र., २०६० ।

शर्मा, गोपीकृष्ण, संस्कृत साहित्यको रूपरेखा, ते.सं., काठमाडौं : अभिनव प्रकाशन, २०६३ ।

शर्मा, मोहनराज, **शैली विज्ञान**, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०४८ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, **पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त**,
काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६१ ।

....., **शोधविधि**, ते.सं, काठमाडौं : सा.प्र., २०६२ ।

शर्मा, रमा, **राष्ट्रभाषा**, काठमाडौं : ने.शि.प. २०६३ ।

सुवेदी, राजेन्द्र, **स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध भाग तीन**, ते.सं. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री
पसल, २०५६ ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य, **नेपाली कविता भाग चार**, चौ.सं., काठमाडौं : सा.प्र., २०६० ।

सन्दर्भ पत्रपत्रिकासूची

अनु- ईश्वरमान रञ्जितकार, “लाइब्रेरी पर्व : एउटा त्रासदीपूर्ण अनुभूति”, **मधुपर्क**,
(वर्ष २८, अंक ८, पूर्णाङ्क २१९, पुस २०५२), पृ. २५-२६ ।

कँडेल, घनश्याम, “श्री वैकुण्ठप्रसाद लाकौलसित भेटवार्ता”, **रश्मि**, (२०४९), पृ. २३१ ।

कुमार/लोकेन्द्र, “चामल सस्तोमा दिन सकिन्छ, तर शिक्षा निःशुल्क गर्न सकिन्न :
वैकुण्ठप्रसाद लाकौल”, **आजको समाचार पत्र**, (वर्ष २, अङ्क १११, वैशाख,
२०५४, पृ. ३ ।

अर्याल, गोकर्ण, “वैकुण्ठप्रसाद लाकौल”, **गोरखापत्र**, (वर्ष ९५, अङ्क २३९, वैशाख,
२०५३), पृ. ७ ।

पौड्याल, बद्री, “वैकुण्ठप्रसाद लाकौल”, **विमोचन**, (वर्ष १२, अङ्क १०, पुष, २०५०),
पृ. २९-३० ।

राई, दिवान, “फर्गटन हिरो”, **द हिमालयन**, (भोल्युम ४, नं. २५३, साउन २०६०), पृ. १ ।

श्रेष्ठ, ईश्वरीमैयाँ, “शतजीवी वैकुण्ठप्रसाद लाकौलको साहित्य साधना”, **मधुपर्क**, (वर्ष
३८, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ४३५, भदौ, २०६२), पृ. ९३-९४ ।